

İSTANBUL BİLGİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SOSYAL PROJELER VE STK YÖNETİMİ YÜKSEK LİSANS
PROGRAMI

1990-2002 ARASI DÖNEMDE TÜRKİYE'DE HAK TEMELLİ ÇALIŞAN
ÖRGÜTLERDE YURTTAŞLIK SÖYLEMİ: HELSİNKİ YURTTAŞLAR
DERNEĞİ ÖRNEĞİ

Ayşe Esra GÜÇLÜER

115706009

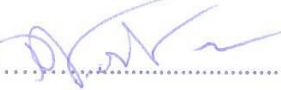
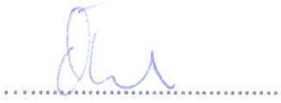
Prof. Dr. Nurhan YENTÜRK

İSTANBUL

2018

1990-2002 ARASI DÖNEMDE TÜRKİYE'DE HAK TEMELLİ ÇALIŞAN
ÖRGÜTLERDE YURTTAŞLIK SÖYLEMİ: HELSİNKİ YURTTAŞLAR
DERNEĞİ ÖRNEĞİ
CITIZENSHIP DISCOURSE OF ORGANISATIONS WORKING HUMAN
RIGHTS-BASED IN TURKEY BETWEEN THE PERIOD 1990-2002: A CASE
STUDY OF HELSINKI CITIZENS ASSEMBLY

Ayşe Esra Güçlüer
115706009

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Nurhan Yentürk
Jüri Üyesi: Prof. Dr. Deniz Vardar
Jüri Üyesi: Doç. Dr. Ömer Turan

Varsa İkinci Tez Danışmanı:

Tezin Onaylandığı Tarih : 10 Ocak 2019

Toplam Sayfa Sayısı: 733

Anahtar Kelimeler (Türkçe)

- 1) Yurttaşlık
- 2) STK
- 3) Türkiye
- 4) Sivil Toplum

Anahtar Kelimeler (İngilizce)

- 1)Citizenship
- 2) NGO
- 3) Turkey
- 4) Civil Society

İÇİNDEKİLER

İçindekiler

KISALTMALAR LİSTESİ.....	V
ABSTRACT.....	vii
ÖZET	ix
GİRİŞ.....	1
BİRİNCİ BÖLÜM	8
SİVİL TOPLUM-DEVLET İLİŞKİSİ BAĞLAMINDA YURTTAŞLIK KAVRAMI ...	8
1.1.1. Tarihsel Süreçte Kavramlar	8
1.1.1. Antik Dönem Mirası Olarak Yurttaşlık.....	9
1.1.2. Sivil Toplum Kavramının Tarihsel Gelişimi.....	11
1.1.3. Tarihsel Süreçte Sivil Toplum – Devlet İlişkisi	17
1.1.2. Modern Toplum ve Yurttaş	24
1.2.1. Liberal-Bireyci Yurttaşlık.....	33
1.2.2. Toplulukçu-Cumhuriyetçi Yurttaşlık Anlayışı.....	37
1.2. Yurttaşlık Yaklaşımları Eleştirisinde Ortak Kesen: Kadın Yurttaş	39
1.4. Modern Toplum-Birey Kavramsallaştırmasında Şarkiyatçılık.....	42
1.5. Bireyci ve Toplulukçu Yurttaşlık Yaklaşımlarında İnsan Hakları	44
1.6. Osmanlı Devletinden Günümüze Türkiye’de Yurttaşlık Kavramının Gelişimi.....	47
1.6.1. Osmanlı Devletinde Birey – Devlet İlişkisi ve Reformlar	48
1.6.2. Türkiye Siyasi Tarihinde Cumhuriyet Yurttaşlığı	54
DÜNYADA VE TÜRKİYE’DE YAKIN DÖNEM YURTTAŞLIK TARTIŞMALARI VE SİVİL TOPLUM.....	58
2.1. 90’larda Dünyada Yurttaşlık Tartışmalarından Örnekler	58
2.2. Türkiye’de Sivil Toplum Tartışmaları ve Sivil Toplum Kuruluşları.....	68
2.3. 90’larda Türkiye’de Demokratikleşme ve Yurttaşlık Tartışmaları	76
2.3.1. STK’lar Açısından Ulusal –Uluslararası Etkiler ve Etkinlikler	83
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	87

**TÜRKİYEDE 1990’LARDA SİVİL TOPLUM KURULUŞLARINDA YURTTAŞLIK
SÖYLEMİ: HELSİNKİ YURTTAŞLAR DERNEĞİ ÖRNEĞİ87**

3.1. Kuruluşu, Amaç ve İlkeleri 87

3.2. (Helsinki) Yurttaşlar Derneği Yayınlarında Yurttaşlık Söylemi..... 91

3.2.1.	Kürt Sorunu İçin Barış İnisiyatifi.....	93
3.2.2.	Dikkat! Haklarımız	95
3.2.3.	Avrupa Nerede Bitiyor? / Where Does Europe End?.....	96
3.2.4.	Bir Arada Yaşama-Türkiye'de Din Devlet İlişkisi	98
3.2.5.	Milliyetçilik ve Avrupa Bütünleşmesi	99
3.2.6.	Hoşgörü Yılında Mülteciler	101
3.2.7.	Merhaba Sivil Toplum	103
3.2.8.	Yurttaş Katılımı	105
3.2.9.	Kadın Yurttaşın El Kitabı	106
3.2.10.	Modernleşme ve Çokkültürlülük.....	107
3.2.11.	Avrupa Birliği Sürecinde Dil Hakları	110

SONUÇ.....111

KAYNAKÇA.....116

KISALTMALAR LİSTESİ

AB	: Avrupa Birliği
ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
BM	: Birleşmiş Milletler
C.	: Cilt
CHP	: Cumhuriyet Halk Partisi
Çev.	: Çeviren
Der.	: Derleyen
Ed.	: Editör
EEC	: European Economic Community
Haz.	: Hazırlayan
hCa	: Helsinki Citizens' Assembly
hYd	: Helsinki Yurttaşlar Derneği
HYM	: Helsinki Yurttaşlar Meclisi
Iss	: Issue (Yayın)
İHD	: İnsan Hakları Derneği
LGBT	: Lezbiyen, Gay, Biseksüel, Trans
MAZLUMDER	: İnsan Hakları ve Mazlumlar İçin Dayanışma Derneği
md.	: Madde

No	: Numara
RP	: Refah Partisi
s.	: Sayfa
S.	: Sayı
SBF	: Siyasal Bilgiler Fakültesi
STEP	: Sivil Toplum Endeksi Projesi
T.C	: Türkiye Cumhuriyeti
TİHV	: Türkiye İnsan Hakları Vakfı
TÜSEV	: Türkiye Üçüncü Sektör Vakfı
vb.	: Ve benzeri
vd.	: Ve devamı
Vol.	: Volume (Cilt)
Y.	: Yıl
YKY	: Yapı Kredi Yayınları
YÖK	: Yüksek Öğretim Kurulu

ABSTRACT

The main objective of this thesis is to examine the contribution of civil society organisations, in the light of diversified citizenship debates in the world and Turkey under the influence of globalisation in the 1990s. For this purpose, the Helsinki Citizens' Assembly (renamed Citizenship Assembly), which was established in 1993, is discussed and the discourse of citizenship in the books they published between 1990-2002 is analysed.

In this study, as the subject of social, political and cultural reality, which is pointed out by the concept of civil society, the adventure of being a citizen starting from antiquity is examined in the context of civil society-state relationship. Citizenship concept in the West bears historical development of the phenomenon in terms of the defining characteristics of the Ottoman Empire and the Republic of Turkey. In the literature, “Modern Citizenship” is classified according to two philosophical traditions. These are called “liberal-individualist” traditions and “classical or republican” traditions. The issue of women-citizens has become prominent in the criticisms of liberal-individualist citizenship and collectivism. Nevertheless, the question of whether there is a possibility of avoiding Orientalism in the discussions of citizenship with the effect of Western literature is also considered. In addition, approaching the issue of “citizenship status” in the context of *Human Rights*, will give directions to the discussions.

It is striking that many of the rights-based working NGOs in Turkey has established in the early 1990s. A number of political developments in the 90s, in Europe and Turkey, shaped around the claims for rights of individuals and groups as well as the problems created by religious, national and ethnic polarisation. In order to solve these problems, efforts to produce peaceful, dialogue-based solutions at the civil level and at the level of citizens are noteworthy.

However, it is clear that the claim for rights at all levels, has created a disintegration effect on citizenship as shaped by the nation-state. Therefore, it is possible to say that societies will continue to discuss the understandings of “rights-based citizenship” and “community-based citizenship” and these discussions will lead to a conflict / reconciliation.

ÖZET

Bu tezin temel amacı, dünyada ve Türkiye’de, 1990’lı yıllarda küreselleşmenin de etkisiyle çeşitlenen yurttaşlık tartışmaları ışığında kavrama ilişkin sivil toplum örgütlerinin katkısının ne olduğunun incelenmesidir. Bu amaçla örnek olarak 1993 yılında kurulan Helsinki Yurttaşlar Derneği (yeni adı ile Yurttaşlık Derneği) ele alınmış ve 1990-2002 yılları arasında yayınladıkları kitaplardaki yurttaşlık söylemleri analiz edilmiştir.

Çalışmada sivil toplum kavramının işaret ettiği toplumsal, siyasal ve kültürel gerçekliğin öznesi olarak bireyin antik dönemlerden başlayan “yurttaş” olma serüveni sivil toplum-devlet ilişkisi bağlamında ele alınmıştır. Yurttaşlık olgusunun Batı’daki tarihsel gelişimi Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti açısından da belirleyici özellikler taşımaktadır. Literatürde “Modern Vatandaşlık” iki felsefi gelenekten yola çıkılarak sınıflandırılmaktadır. Bunlar “Liberal-bireyci gelenek” ile “klasik veya cumhuriyetçi” gelenek olarak adlandırılmaktadır. Liberal-bireyci yurttaşlık ve toplulukçu yurttaşlık tartışmalarının eleştirilerinde ortak kesen olarak “kadın yurttaş” konumu öne çıkmaktadır. Bununla birlikte Batı literatürü etkisi ile süren yurttaşlık tartışmalarında şarkiyatçılık yaklaşımından kaçınmak olanağı var mıdır sorusu da akla gelmektedir. Bunun yanı sıra “yurttaşlık statüsünü” *İnsan Hakları* bağlamında ele almak, tartışmalara yön verecek niteliktedir.

Türkiye’de hak temelli çalışmalar yapan Sivil Toplum Kuruluşlarının birçoğunun 1990’lı yılların başlarında kurulmuş olması dikkat çekicidir. 90’lı yıllarda Avrupa’da ve Türkiye’de yaşanan siyasal gelişmelerin bir kısmı hem bireylerin ve grupların hak talepleri hem de milliyetçilik, dinsel ve etnik kutuplaşmaların yarattığı sorunlar etrafında şekillenmektedir. Bu sorunların çözümü amacıyla sivil tabanda, yurttaşlar düzeyinde barışçı, diyaloga dayalı çözümler üretilmesine yönelik çabalar dikkat çekmektedir.

Bununla birlikte her düzeyden hak talebinin ulus-devletin şekillendirdiği haliyle yurttaşlığa ilişkin bir çözüme etkisi yarattığı da açıktır. Dolayısıyla toplumların “hak temelli yurttaşlık” anlayışı ile “topluluk temelli yurttaşlık” anlayışlarını tartışmaya devam edeceği ve bu tartışmaların çatışma/uzlaşma zeminlerinde yol alacağını söylemek mümkündür.

GİRİŞ

“1990-2002 Arası Dönemde Türkiye’de Hak Temelli Çalışan Örgütlerde Yurttaşlık Söylemi: Helsinki Yurttaşlar Derneği Örneği” başlığını taşıyan bu tez, üç ana bölümden oluşmaktadır. Bu çalışmanın ana amacı Türkiye’de “yurttaş” kavramının şekillenmesinde Sivil Toplum Örgütlerinin (STK) katkısını incelemektir. Bireyi “yurttaş” olarak tanımlayabilmek için toplumsal yapıların ve yurttaşlık olgusunun özellikle sivil toplum-devlet ilişkisi bağlamında ele alınmasını gerektirmektedir.

Modern çağların, ulus – devlet yurttaşlığı kavramını tartışabilmek için “yurttaş” kavramının Antik Yunan, Roma ve ortaçağ şehir devletlerindeki tezahürlerinden, Fransız Devrimi ve Amerikan Devrimi ile kazandığı modern anlama uzanan bir çerçeve içinde ele alınması ve tarihsel gelişiminin izlenmesi yerinde olacaktır.

Dolayısıyla çalışmanın birinci bölümünde, bireyin bir hayli eski tarihe dayanan “yurttaş” olma serüveni sivil toplum-devlet ilişkisi bağlamında ele alınmıştır.

Yurttaşlık fikrinin tarihsel süreci Antik Yunan *polisine* kadar geriye götürülmekte ve yurttaşlık kavramı tarihsel olarak farklı dönemler içinde ele alınmaktadır; bunlar, “Yunan kent devleti, Roma Cumhuriyeti, Ortaçağ ve Rönesans kenti, Kozmopolis kent ve ulus - devlet yurttaşlığı” olarak sıralanmaktadır (Pierson, 2000, s. 202).

Batı kültüründe yurttaşlık anlayışı “statü” ile ve bir *cite (kent)* üyesi olmakla yakından ilgiliydi. İngilizce (*citizen*) ve Fransızca’da (*citoyen*) kullanıldığı biçimiyle yurttaş kavramı, bireyi bir *kent* yaşamı içinde tanımlarken, Almanca veya Hollanda dilinde “modern yurttaşlığın kökenleri zorunlu bir biçimde sivil toplum düşüncesiyle bağlantılı olmuştur”. Alman geleneği içinde yurttaşlığın

tarihi, bireyin, ailenin koruyucu alanından ekonomik mücadele ve rekabet ile şekillenmiş kamusal alana geçiş sürecidir. Bu iki ülkede de sivil toplum içindeki gerilimleri düzenleyecek, kontrol altına alacak bir yapı olarak devlet ve kurumlarının oluşması gerekmişti. Bu bağlamda Alman düşüncesinde yurttaşlığın kökenleri devlet ve kilisenin ortak geliştirdikleri yeni bir karakterin *Bürgertum* 'un (burjuvazi) ortaya çıkışına bağlıydı. Bu yurttaş, ya sitenin (*stadtburgerchap*) ya da devletin bir üyesi (*staatburgerchap*) olarak kabul edilmekteydi (Üstel, 1999, s. 58).

Modern siyasal düşünce tarihi içinde, Hobbes'dan Hegel'e, pek çok farklı biçimde dile getirilmiş olsa da, "doğa durumu" ile bağlantılı siyasal toplum yani devlet tartışmalarında belirleyici unsur olarak insan ele alınmıştır. Devlet, insan aklının bir ürünü olarak, insanın akla, yani doğasına uygun bir hayat sürebileceği tek yer olarak kavranır. "Hem devleti olduğu gibi betimleyen gerçekçi teoriler (Machivalli'den "devletin aklı" teorisyenlerine kadar) hem de devletin amacını gerçekleştirebilmesi için nasıl olması gerektiğin tanımlayarak ideal devlet modelleri öneren doğal hukuk teorileri Hobbes'tan Rousseau'ya ve oradan Kant'a kadar bu eğilim aracılığıyla bir noktada buluşarak bir araya gelirler (Bobbio, 2004, s. 91-92).

Çalışmada, Batı düşünce tarihi içinde "sivil toplum" ve "devlet" kavramları ele alınmış bu bağlamda farklı siyaset bilimcilerin, düşünürlerin görüşleri derlenmiştir. Sivil toplumun klasik dönemdeki kullanımından farklılaşarak "modern" dönemde edindiği kavramsal dönüşüm incelendiğinde kavramın anlamına ilişkin bir genelleme yapabilmek güçtür. İlk modern kuramcılardan Ferguson, Paine, Hegel, Tocqueville gibi düşünürlerin "devlet" ve "sivil toplum" kavramları üzerine birbirlerinden farklı ve kimi zaman birbirlerine karşıt görüşlerinde, öne çıkarılan siyasal iktidar odakları konusundaki düşüncelerin izleri sürülebilir (Keane, 2004, s. 86-87). Çalışmada, ulus-devletin, ulusal ekonomilerin ve burjuvazinin ortaya çıkışına paralel olarak, özellikle 18. ve 19. yüzyıllarda "modern devlet" içinde "yurttaş" kavramı incelenmiştir. Batı kökenli yurttaşlık paradigmasının içinde "kadın yurttaş"ın konumlandırılmasına yönelik eleştiriler

dikkat çekicidir (Kandiyotti, 1997). Ayrıca, bu çalışmada modellere ve kavramlara ilişkin Şarkiyatçı bakış açılarının eleştirilerine de değinilmiş ve bahsi geçen eleştirilerin kavramın değişimi, dönüşümü açısından önemli katkılarını gündeme getirmek amaçlanmıştır. Ardından yurttaşlık paradigmasının “evrensel” olma kapasitesi *İnsan Hakları* bağlamında ele alınmıştır ve bölümün sonunda, Türkiye coğrafyasında, Türkiye insanının “yurttaş” olma süreci Osmanlı Devletinin son dönemlerinden Türkiye Cumhuriyeti kuruluş dönemine kadar olan zaman aralığında incelenmiştir. Batı toplumlarının tarihsel sürecinde yurttaşlık, kapitalizmin tarihi ile paralellik göstermektedir ve “kapitalizmin ehlileştirilmesi, toplumsal sınıfların sosyal ve siyasal mücadeleleri” ile ilişkilendirilmektedir. Türkiye’de yurttaşlık olgusu ise geç Osmanlı erken cumhuriyet dönemlerinden başlayarak ağırlıklı olarak Batı’dan esinlenen yönetici elitlerin “yukarıdan aşağıya” uygulamaya koydukları projeler ile şekillenmiştir (Caymaz, 2007, s. 158). Osmanlı Devleti’nde iktidarın kaynağı hükümdarın dini olan İslam dinine ve Osmanlı hanedanlığının kutsiyetine dayanmaktaydı. Ancak 19. yüzyılda yapılan reformlar, Osmanlı Devleti için “pozitif hukuka” geçmenin de bir başlangıcıdır. Reformlar neticesinde devlet karşısında farklı konumda bulunan Müslüman ve gayrimüslimlerin hukuk önündeki eşitliğinin kabulü bir anlamda tebaa ve reaya olmaktan “vatandaş” olmaya geçişi sağlayan “medeni hakların” kabulü ile olmuştur (Göçek, 2005).

En genel tanımıyla topraksal bir bütünlüğü olan devlete siyasal aidiyet olarak tanımlanan yurttaşlık, bireyi bir dizi özel hak ve görevin bağlı olduğu bir yasal statüyle donatmaktadır (Üstel, 1999). Ancak yurttaşlık, yalnızca yasal statüyle sınırlı değildir, bireyin bir topluluğa eklenmesi ve siyasal – kamusal alanla kurduğu ilişki de yurttaşlık olgusuna dâhildir. Yani yurttaş, devlet-sivil toplum-kamusal alan ekseninde oluşan gerilim hattının “hem muhatabı hem de aktörüdür.” Üstel, ulus-devletler çağında yurttaşlığın, siyasal ve hukuksal bir kategoriden ortak bir kimlik ve aidiyet duygusu oluşturma kaygısına dönüşmesine değinir. En dar anlamıyla “*site*”nin yönetimine doğrudan ya da dolaylı katılımı tanımlanan yurttaşlık kavramının modern içeriğini Fransız Devrimi etkisiyle, sivil

toplumun giderek daha çok sayıda üyesinin yurttaşlık statüsü edinmesi ve karar alma süreçlerine katılma hakkını elde etmesi ile kazandığını belirtir (Üstel, 1999, s. 80).

Ancak, Yurttaşlık ve Demokrasi başlıklı çalışmasının girişinde Füsun Üstel, 19.yüzyıl ve 20.yüzyılda yaşanan gelişmeler ışığında siyaset oluşturucuların “ulus-devlet” ve modernitenin “baş aktörü” olan “yurttaş” dışında yeni bir kamusal aktör üretmediğini belirtiyor (Üstel, 1999, s. 13). Ve böylesi bir kamusal aktöre ilişkin temel ihtiyacın, ulus-devlet modeli içindeki hukuksal ve siyasal tanımından sıyrılarak farklı konum ve kimlik biçimlerini de kapsayacak biçimde “sivilleşmiş” olması gerekliliğine değiniyor.

Bu tespitten yola çıkarak yurttaşlık olgusunun değişimlere açık bir kavram olduğu söylenebilir. Dahası yurttaşlık olgusunun kavramsallaştırma süreçlerini “devlet - sivil toplum - kamusal alan” denkleminin yeniden kurulması tartışmaları üzerinden yapılması gerekliliği de söz konusudur.

Çalışmanın ikinci bölümünde 90’lı yıllarda Türkiye’de ve dünyada yaşanan siyasi gelişmeler ışığında yurttaşlık anlayışı ve konumunda yaşanan değişimlere ilişkin temel argümanlara yer verilmiştir. Günümüz dünyasında düşünce biçimlerimizin ve toplumsal yaşamın köklü değişiklikler geçirdiği konusunda yaygın bir görüş birliği bulunmaktadır. Düşünürler, Aydınlanma dönemi sonrasında gelişen modernite projesinin dünyasının değiştiğine dikkat çekmekte; ulus-devletler dünyasından küreselleşmiş bir dünyaya, sanayi toplumundan bilgi toplumuna, bilime ahlaka ve estetiğe, modernist yaklaşımdan postmodernist bir yaklaşıma geçildiğini belirtmektedirler. Yaşanmakta olan bu dönüşüm karşısında modernitenin kurumları yetersiz kalmakta ve bu durum yeni toplum insanının beklentilerini karşılamamaktadır. Bu gelişmeler neticesinde pek çok kavram yeni anlamlar yüklenmekte ya da yeniden anlamlandırılmak durumundadır. Klasik liberal demokrasilerin bu dönüşümler karşısında yetersiz kalması neticesinde demokrasilerin daha iyi, daha etkin hale getirilmesi amacıyla yapılan tartışmalar, kaçınılmaz olarak “yurttaş” kavramı ile kesişiyor. Bu yurttaş artık ulus-devletin

büyük ölçüde homojenleştirdiği yurttaş olmaktan uzak. Dolayısıyla bu yurttaşları bir arada tutabilen toplum yapıları yönünde dönüşümlere ihtiyaç duyulmakta (Sarıbay İ. T., 1999, s. 8-10).

Son on yıllar, siyasal, kültürel ve ekonomik gelişmeler açısından büyük değişimlere sahne olmuştur. “Küreselleşme eğilimleri, ulusal uzlaşmaları zayıflatmış” ve dolayısıyla ulus-devlet yapılarının temellerini sorgulayan “yeni toplumsal hareketler” gündeme gelmiştir (Gülalp, 2017). 1990’lı yıllarda Sovyetler Birliği’nin dağılması, neoliberal politikaların ulus-devletler üzerindeki etkisi, Avrupa Birliği (AB) gibi oluşumlar, kitlesel göçler gibi olaylar, toplum yapılarını dönüştürdüğü kadar “yurttaş” kavramı üzerindeki tartışmalarda da etkili olmuştur.

Fuat Keyman da, “AB, Bütünleşme ve STK’lar” başlıklı derleme çalışmanın içindeki yazısında, 1990’lı ve 2000’lı yıllara işaret ederek, AB-Türkiye ilişkilerinin Türkiye’deki sivil toplum alanına ama özellikle Sivil Toplum Kuruluşlarının nicel ve nitel açıdan gelişmelerine yaptığı olumlu etkiye değinir (AB, Bütünleşme ve STK’lar, 2009).

Türkiye Üçüncü Sektör Vakfı (TÜSEV) – Sivil Toplum Endeksi Projesinin¹ raporuna göre, Türkiye’de sivil toplum tartışmalarının hem *bireyci* hem de *toplulukçu* yaklaşımları içeren bir çeşitlilikte devam ettiği ancak, “başat eğilimin sivil toplumun daha toplulukçu” bir yaklaşımda olduğu görüldüğü belirtilmektedir (Ahmet İçduygu, Zeynep Meydanoğlu, Deniz Ş. Sert, 2011, s. 51).

Bu teorik bölümlerin ardından üçüncü bölümde Türkiye’de 1990-2002 yılları arasındaki dönemde hak temelli çalışan örgütlerin *Liberal-Bireyci* ve *Toplulukçu* – *Cumhuriyetçi* yurttaşlık paradigmalarına yaklaşımları ve buradan gelen haklar konusundaki söylemlerini incelemek amacıyla 1993 yılında kurulan Helsinki

¹ STEP 2011 raporu için bkz: <https://www.tusev.org.tr/tr/arastirma-ve-yayinlar/online-yayinlar/step-raporu-turkiyede-sivil-toplum-bir-donum-noktasi>

Yurttaşlar Derneği²(hYd) örnek olarak ele alınmıştır. Çalışmada hYd'nin 1992 ile 2003 yılları arasında yayınladığı onbir kitap incelenmiştir. “Kürt Sorunu İçin Barış İnişiyatifi”, “Dikkat! Haklarımız”, “Avrupa Nerede Bitiyor?/ Where Does Europe End?”, “Türkiye'de Din-Devlet İlişkisi”, “Milliyetçilik ve Avrupa Bütünleşmesi”, “Hoşgörü Yılında Mülteciler”, “Merhaba Sivil Toplum”, “Yurttaş Katılımı”, “Kadın Yurttaşın El Kitabı”, “Modernleşme ve Çokkültürlülük”, “Avrupa Birliği Sürecinde Dil Hakları³ başlıklarını taşıyan kitapların içeriklerinin incelemesindeki amaç hYd örneğinden yola çıkarak “neden” bu konular bağlamında sivil toplum alanında bilgi üretildiğini sorgulamaktır. Bunun yanı sıra Helsinki Yurttaşlar Derneği üyesi Esra Koç'un, kuruma ilişkin yaptığı sözlü tarih çalışması kapsamında dernek kurucu üyelerinden Murat Belge ile yaptığı mülakat notlarından faydalanılmıştır⁴. Bu yayınlar ve mülakatların notları incelenerek 1990'lı yılların dünyasında ve Türkiye'sinde hem “sivil toplum” hem de “yurttaşlık” tartışmalarının içerikleri ve ortaklaştıkları alanları belirleyebilmek amacı güdülmüştür.

Dolayısıyla bu çalışma bulgularından yola çıkarak sivil toplum alanında çatışma ve/veya uzlaşma alanları yaratan meselelerin yurttaşlık olgusu bağlamında ve söz konusu dönemde Türkiye'de sivil toplum kuruluşları açısından nasıl tanımlandıkları, hangi alternatif yurttaşlık pratikleri önerildiği, temel hak ve özgürlüklere ilişkin uygulamalar konusunda hangi sorunların tespit edilmeye çalışılmıştır.

Bu çalışma 2018 yılından geriye bakılarak ve sadece tek bir örgüt örneği ele alınarak yapılmıştır. 1990-2002 yılları ile sınırlandırılan döneme ait gelişmelerin

² www.hyd.org.tr Helsinki Yurttaşlar Derneği 2016 yılında yaptığı Genel Kurul'da üyelerinin ortak kararı ile ismini Yurttaşlık Derneği olarak değiştirmiştir. Ancak bu çalışmaya konu olan 1990-2002 yılları arasında Helsinki Yurttaşlar Derneği adı ve hYd kısaltması kullanıldığı ve bu isimle tanındığı için karışıklık yaratmamak amacıyla bu çalışma boyunca bu isim ve kısaltma ile anılacaktır.

³ Yurttaşlık Derneği yayınları listesi için bkz: <https://www.hyd.org.tr/tr/yayinlar>

⁴ Helsinki Yurttaşlar Derneği kurumsal arşivi için özel olarak hazırlanan ve 2018 yılı itibarıyla henüz paylaşımına açılmayan bu çalışmanın notlarının bu tez çalışmasında kullanılmasına izin verdikleri için Esra Koç ve Murat Belge'ye teşekkür ederim.

de ancak bir kısmına değinilmiştir. Bundan sonraki çalışmalarda, 90'lı yıllarda Türkiye'de hak temelli çalışmalar yapmak üzere kurulmuş diğer sivil toplum örgütlerinin de "yurttaşlık" perspektiflerinin ele alınması ve farklı tarihsel süreçler bağlamında değerlendirilmesi yurttaşlık tartışmalarının içeriğini zenginleştirecektir.

BİRİNCİ BÖLÜM

SİVİL TOPLUM-DEVLET İLİŞKİSİ BAĞLAMINDA YURTTAŞLIK KAVRAMI

1.1.1. Tarihsel Süreçte Kavramlar

Yurttaşlık kavramı en genel haliyle bir siyasal topluluğa ait olan bireylerin hak ve görevler bütününe ifade etmekte ve kökenleri Antik çağlara kadar dayanmaktadır. Batı kültüründe yurttaşlık anlayışı “statü” ile ve bir *cite (kent)* üyesi olmakla yakından ilgiliydi. İngilizce (*citizen*) ve Fransızca ’da (*citoyen*) kullanıldığı biçimiyle yurttaş kavramı, bireyi bir *kent* yaşamı içinde tanımlamaktadır (Üstel, 1999, s. 58).

Yurttaşlık deneyimi tarih boyunca duruma göre, asker, vergi yükümlüsü, hak sahibi ve kimi zaman da sadece devletin seyircisi olarak kavramsallaştırılmıştır. Eski Roma’da vatandaşlık hakkı (*civitas*), “mutlak düzen” den bağımsız olarak dile getirilen ahlaki taleplerin ifade edilmesiyle ortaya çıkmıştır. Bu talepler yurttaşlık öncesi “insan doğası ve doğal hukuk” kavramlarına başvurularak doğal haklar fikrinin ortaya atılmasıyla geliştirilmiştir (Bo Strath, Mart 2011).

Batı düşünce tarihinde, modern yurttaşlık kavramı tartışılırken yurttaşlık olgusunun iki ayrı kökeni olduğu kabul edilmektedir. “Aktif yurttaş” modeli ve “birey olarak hak sahibi” yurttaş modeli. Gülalp’in de dikkat çektiği gibi, birbirinden farklı hatta birbirine tamamen zıt denebilecek modeller olsalar da Batı siyasal düşüncesinde bu iki model “*bir arada var olabilirmiş ya da var olması gerekmiş gibi ele alınmaktadır*” (Gülalp, 2017, s. 137).

Günümüzde yaygın olarak yurttaşlık ve dolayısıyla onunla ilintili sivil toplum, devlet, modern devlet tartışmaları tarihsel olarak Batı eksenli bir çizgide yapılmaktadır. Başka bir deyişle şunu söylemek mümkündür: Farklı yöntemler ve tanımlamalarla da olsa “erdemli vatandaş” tasviri, Aristoteles, Cicero, Aziz Augustine, Locke ve Rousseau gibi ünlü düşünürlerin ortaya koydukları düşünceler çerçevesinde geliştirilmiştir ve “kaçınılmaz olarak Batı geleneği ile bağlantılıdır” (Işın, Mayıs 2009, s. 35).

1.1.1. Antik Dönem Mirası Olarak Yurttaşlık

Batı'nın tarihsel süreci içinde yurttaşlık kavramı *polis* ile eş zamanlı bir gelişim göstermektedir. *İdeal tip* olarak da anılan ve daha eski olan Atina demokrasisi örneğindeki “aktif yurttaş” modelinde içinde yaşadıkları *polis*'i ilgilendiren konularla ilgili görüş belirtmekten kaçınmamaları beklenirdi. Atina siyasal yaşamını en açık biçimde yansıtan ünlü “*Perikles'in Cenaze Töreni Söylevi*”nde Perikles, başka halkların yasalarına bakarak kurulmamış bir yönetim biçimleri olduğunu ve bu yönetim biçiminin adının *demokratia* olduğunu söyler (Ağaoğulları, 2004, s. 111) ve bu yönetim biçimi altında yaşayanları yani Atina yurttaşlarını tanımlar şekilde şöyle yazar:

“Yalnız biz Atinalılar, devlet işlerine karışmayan kişiye, kendi işi gücü ile uğraşan sessiz bir yurttaş değil, fakat hiçbir işe yaramayan biri gözüyle bakıyoruz. Hepimiz kişisel bir biçimde, en azından oy kullanarak ya da önerilerde bulunarak polis'in yönetimine katılıyoruz” (Ağaoğulları, 2004, s. 112).

Atina demokrasisinde⁵ (erkek) aktif yurttaş kendini tamamen siyasete ve kamuya adanmış kişidir. Bu yurttaş modelinin özel hayatını nasıl yaşadığı kuramsal olarak sorunsuzmuş gibi ele alınmaktadır. Özel hayat ile kastedilen alan ise ekonomidir

⁵Antik Yunan Demokrasi anlayışı üzerine daha ayrıntılı bilgi için bkz: (2004) Ağaoğulları, *Kent Devletinden İmparatorluğa*, İmge Yayınevi, Ankara, 4.basım

yani eski Yunancada “ev işleri” alanını tanımlamaktadır. Atina modelindeki aktif yurttaşlar “köle sahibi erkekler” dir. Kadın ve köleler bu erkeklerin hizmetindedir. Ekonomi alanındaki görevleri, yani “ev işleri”ni, kadınların ve kölelerin sırtına yükleyen Atina yurttaşı için siyasetin içinde yer almak bir tercih değil bir görevdir (Gülalp, 2017, s. 137-139).

Aristoteles’e göre demokratik oluşumun temel ilkelerinden biri özgürlüktür. Özgürlüğün göstergelerinden biri de sırayla “yöneten” ve “yönetilen” olmaktır. Bu bir bakıma, Aristoteles’in yurttaşlığı nasıl tanımladığını da gösterir. Aristoteles’e göre yurttaşlık, özgür ve yetişkin (erkek) bireylerin buyurma ve itaat etme işlevlerini dönüşümlü olarak uygulamasıdır (Balibar, 1998, s. 89).

Antik Yunan’da sınırlı bir grubun sahip olduğu ve “aktif yurttaşlığı” gerektiren yurttaşlık anlayışı, Eski Roma’da, “*patrici ve pleblerin arasına sokulan sınıf ayrımı sonucu*” iki düzeyli bir yurttaşlık anlayışı olarak şekillenmiştir (Üstel, 1999, s. 53). Bir başka deyişle Eski Roma’da katılım ve statüyü içeren yurttaşlık ile sadece statüyü içeren yurttaşlık kavramları söz konusudur. Antik Yunan yurttaşı ile Roma yurttaşı tanımları karşılaştırıldığında, Roma yurttaşı “geçerli bir hukuksal statüye” sahip olmak anlamına gelirken, Antik Yunan yurttaşlığı bir “ideal” olarak başka bir ifadeyle özünde bir yaşam biçimi olarak ifade ediliyordu. Dolayısıyla ikili ya da çoklu yurttaşlık anlayışı Antik Yunan dünyasında yer almıyordu. Oysa Eski Roma’da, Roma kentinin yurttaşları olarak tanımlanan Romalılar hariç, kişinin doğduğu kente ve imparatorluğa yönelik ikili sadakati doğal karşılanmaktaydı.

Tarihsel süreç içinde, yurttaşlığa yüklenen anlamların çeşitlenmesinde tek tanrılı üç büyük dinin siyasal alanı farklı şekillerde tanımlamaları da etkili olmuştur. Bu bağlamda kavrama, “Hıristiyan kültürü, radikal bir eşitlikçilik ve evrensellik temelinde birbirine bağlandığı varsayılmış bireyler arasında yeni bir grup aidiyeti (ümme) için ölçüt oluştururken, Yahudilikte İsrailoğulları, “seçilmiş kavim” sıfatıyla söz konusu aidiyete “ulusal” bir kimlik kazandırdılar” (Üstel, 1999, s. 54).

Jean Leca ise, yurttaşlık kavramının inşa sürecini, “katılım-bağımlılık bağlantısı”, “yurttaşın aidiyeti / toplumsal aidiyet” ve “kendi için yurttaşlık” alt başlıklarında tartışır (Leca, 1998). Katılım-bağımlılık bağlantısı konusunda, “Aristoteles’in yurttaşı” bağlamında *polis*’lerdeki yurttaşlığın siyasal iş bölümüne vurgu yapar. Aidiyet konusunda ise Weber’in Batı’daki Ortaçağ sitesine ilişkin çözümlemesine değinir ve ortaya çıkan yeni “siyasal ortaklıklar” ve “statü grupları” neticesinde şekillenen yurttaşlık tanımına değinir. Kendi için yurttaşlık bahsinde ise “sivillik”, “bağlılık”, “empati” gibi terimleri kullanarak, “toplumsal farklılaşma ile ortak aidiyet arasındaki gerilimin yönetilme” çabasından bahseder (Leca, 1998, s. 18-27).

Görülüyor ki, kent yaşamı çerçevesinde şekillenen Antik Yunan döneminin “yurttaşlık” kavramı modern dönem tartışmalarına miras olarak önemli ve kimi zaman da sorunlu kavramlar bırakmıştır, bu kavramlar arasında özel alan - kamusal alan ayrımını saymak mümkündür. Bir diğer mirasları ise, “özgürlük ve eşitlik” değerlerini düşünce dünyasına katmış olmalarıdır denebilir. Tarihsel süreçlerde bahsi geçen kavramların çeşitlenmesi ve işaret ettikleri alanlara ilişkin farklılaşma yurttaşlık olgusuna da tesir etmekte ve kaçınılmaz olarak devlet ve sivil toplum kavramları da gündeme gelmektedir.

1.1.2. Sivil Toplum Kavramının Tarihsel Gelişimi

Son 30 yıldır gündelik söylemde kendine yeniden önemli bir yer edinen “sivil toplum” kavramı aslında yeni bir kavram olmadığı gibi felsefe ve siyaset tarihinde köklü bir geçmişe sahiptir.

Tarihsel olarak kamusal ve özel alan arasındaki ayrım Yunan şehir devletlerinde, özgür yurttaşların ortak kullandığı (*koine*) kent - *polis* alanı ile tek tek bireylere ait olan alanın (*oikos*) ayrımına tekabül etmektedir (Habermas, Kamusal Alanın Yapısal Dönüşümü, 2015). Kölelerin ve kadınların çalıştığı dolayısıyla “üretici çalışmalardan muaf” olan Atina yurttaşı için kamusal alan ile özel alan, ilişkisel bir mahiyet arz ederdi ve bu, özel hayat alanında özerk olan aile reisinin kamusal hayata katılabilme koşulu şeklinde kendini gösterirdi. Eski Yunan şehir

devletinde, devlete ve cemiyete ait anlamında kamu, özel alanın karşısında bir “özgürlük ve istikrar âlemi” olarak yer almaktaydı (Habermas, Kamusalın Yapısal Dönüşümü, 2015, s. 60). Fakat tarihsel süreç içinde siyasal ekonominin doğuşuyla ekonomi ile siyaset birbirinden ayrıldı ve bunun bir sonucu olarak kamusal ile özeline ilişkisinde de değişimler oldu. Siyasal, toplumu oluşturan eşit olmayanlar arasındaki ilişkiyi ifade etmeye başladı. Bu anlamda kamusal-özel ayrımı giderek kamusal (ortak) çıkara duyarlı yurttaşlar toplumu ile kendi özel çıkarlarını gözeten burjuva toplumu arasındaki ayrıma dönüştü. Siyasal ekonominin doğuşu, doğa durumu ile sivil toplum farklılaşmasını ekonomik toplum ve politik toplum kavramları üzerinden yeniden canlandırdı (Sarıbay İ. T., 1999, s. 31-33).

Toplumları incelerken yapılan “sivil toplum –politik toplum” ayrımı daha çok Avrupa’nın siyasal tarihi içinde, Aydınlanma Çağı’nın koşullarına bağlanmaktadır (Belge M. , 2003). Belge, sivil toplum, yurttaşlık gibi kavramların etimolojilerine bakıldığında Batı’daki tarihsel süreçleri içinde aralarında organik bir bağ bulunduğuna dikkat çekmekte ve Türkçede birçok kavramın birtakım yabancı dillerden, farklı dönemlerde, farklı tarihsel perspektifler ile çevrildiğini belirtmektedir.. Dolayısıyla Türkiye’de sivil toplum tartışmaları “kent, yurt, sivil” gibi etimolojik açıdan biri diğerini çağrıştırmayan, bir anlamda biri diğerini üretmeyen kavramlarla yürütülmektedir. “Sivil toplum” kavramı yurttaşlar toplumu olarak kavramsallaştırıldığında, devletin doğrudan müdahale etmediği alanlar ve durumlarda, yurttaşların işlerini kendi aralarındaki ilişkilerle yürüttükleri bir toplumsal alan olarak tanımlanmaktadır. Murat Belge, sivil toplumu “kavram” olarak Rousseau’da, kelimenin kendisinin de önce Hegel’de daha sonra -analizinde merkezi bir yeri olmasa da- Marx’ta bulunabileceğini söyler (Belge M. , 2003, s. 1-25).

Literatürde yaygın olarak, sivil toplum kavramı için 18.Yüzyıl Avrupa’sına işaret edilmektedir (Tunçay, Şubat 1998). “Sivil”, Batı düşünce geleneğinde, devlet ya da kamu karşısında, hem özel kişileri hem de toplumu niteler. Etimolojik olarak “sivil” uygar anlamındadır. Tunçay, sivil toplum kavramının ilk olarak toplumsal

sözleşme kuramları bağlamında tartışıldığını söyler. Bu kuramlara göre; “doğa durumu”nda yaşayan insanlar kendi aralarında sözleşerek “uygarlık durumu”na geçerler. Bazı kuramcılar, bireylerin önce bir sözleşmeyle “uygar toplum” durumuna, sonra da iradelerini bir egemene bağlayarak, “siyasal toplum/devlet” durumuna geçtiklerini öne sürmüşlerdir; bazıları ise tek bir sözleşme olduğunu, egemene karşı çıkılırsa, insanların doğa durumuna yani vahşete geri döneceklerini ileri sürmüşlerdir. Bunun yanı sıra kimi düşünürler bu sözleşme ile bütün hakların devredildiğini, kimileri ise bazı hakların toplum üyelerinde kaldığını, yani bir takım temel hakların devredilemez olduğunu ileri sürmüşlerdir. Devlet yetkililerinin zulüm ve haksızlık yapmaları durumunda, onları değiştirmek veya devirmek, ama barbarlığa da düşmemek için, kimi kuramcılar iki katlı bir sözleşme tasarlamışlardır. Buna göre ilk adımda uygar toplum, ikicisindeyse siyasal toplum (devlet) kurulmaktadır (Tunçay, Şubat 1998, s. xiii-xiv).

Keyman da, sivil toplum kavramının gelişmesini tarihsel bağlamda üç döneme ayırmaktadır. Buna göre sivil toplumun ilk oluşma dönemi 12.Yüzyıla dek götürülebilirse de bugün tartıştığımız sivil toplum kavramı 17. Yüzyıldan itibaren şekillenmiştir. Sivil toplum kavramının tartışılma ihtiyacı “modern toplum” olgusunun “geleneksel toplum”dan farklılıklar içermesinden doğmuştur. Avrupa tarihine bakıldığında, feodal dönemden modern çağa geçerken, modern toplumun tanımlayıcı unsurlarından biri olarak sivil toplum kavramı belirtilmektedir. Geleneksel tarım toplumunu, modern endüstriyel toplumdan ayıran önemli bir gelişme “serbest pazarın” ortaya çıkışıdır. Yani şehirleşmenin olduğu, “şehirli insanların” ortaya çıktığı ve bu insanların serbest pazarın içinde eyledikleri bir toplum yapısından bahsedilmektedir (Keyman, 2004, s. 2). Sivil toplumun gelişim sürecine ilişkin ikinci dönem, “birey” kavramının da şekillendiği dönemdir. Modern toplum modern bireyi de üretmiştir. Geleneksel toplumlarda kimlikler, “kan ilişkilerine, geleneğe yahut dine göre ayarlanmış” yani doğuştan gelen özellikler ile belirlenmekteydi. Serbest pazarda yeri olan “birey”, çoğunlukla aristokrasi ile çatışan, asil olmayan ama şehirli, köylü olmayan yani doğuştan bir kimliği olmayan ancak yaşamı boyunca kendine bir kimlik kazanma imkânına

sahip bir bireydir. Tarihsel olarak bakıldığında bu birey kavramı “*burjuva*” kavramı ile kesişmektedir. Burjuva ile aristokrasinin çatışması “mülkiyet hakları”, “serbest pazarda dolaşım hakları” üzerine olmuştur. Bireyin burjuva olarak, ya da “*homoecconomus*” denilen bir *ekonomik varlık* olarak hareket edebilmesi, bu bireyin devlete karşı, iktidara karşı haklara sahip olması anlamına gelmektedir. Keyman, sivil toplum kavramının gelişimindeki üçüncü dönemi “sivil haklar”ın tartışılması olarak tanımlamaktadır. Doğrudan ekonomiyle ilişkili olan yani siyasal olmayan bu haklar “özel haklar” ya da “sübjektif haklar” olarak da anılmaktadır. Liberal felsefenin öncülerinden John Locke ile Cumhuriyetçi felsefenin öncülerinden Montesquieu sivil toplumun ortaya çıkışına yönelik farklı fikirler öne süren düşünürlerdir ancak bu iki düşünürün tahlillerinde ortak bir nokta olarak *sivil-özel haklar* dikkat çekmektedir (Keyman, 2004, s. 2-4).

Bu noktada, sivil toplum ile “kamusal alan” kavramının ilişkisinin tarihsel seyrine değinmek yararlı olacaktır. Habermas 1964 yılında azdığı *Kamusal Alan* başlıklı makalesinde kamusal alan kavramıyla “...her şeyden önce, toplumsal yaşamımız içinde kamuoyuna benzer bir şeyin oluşturulabildiği bir alanın” kastedildiğini belirtir. Bu tanım çerçevesinde, her bir yurttaşın bu alana erişimi garanti altına alınmıştır ve bireyler “kamusal bir gövde oluşturarak toplandıkları her konuşma durumunda, kamusal alanın bir parçası varlık kazanmış olur. (Habermas, 2004, s. 95). Kamusal bir gövde olarak davranabilmenin genel yarara ilişkin konuların kısıtlanmamış bir biçimde tartışılması için gerekli koşulları arasında bireylerin, toplanma, örgütlenme, ifade özgürlüğü gibi haklarının güvenceye alınmış olması bulunmaktadır. Daha geniş bir “kamusal gövde” tanımı için de iletişimin özgül araçları sayılan gazete, dergi, radyo, televizyon gibi iletişim araçları vasıtasıyla bilginin aktarılması söz konusudur. Habermas’a göre, devlet meselelerine ilişkin kamusal tartışmalar gündeme geldiğinde aynı zaman “politik kamusal alan” da gündeme gelmektedir. Her ne kadar tartışmalar bu alan içinde yürüyor olsa da ona göre “devlet” kamusal alanın bir parçası değildir. “Kamu otoritesi” olarak ele alınan “devlet otoritesi” kabulü, kamusal alana ilişkin bir özellikten “...yani

devletin tüm yurttaşların selametiyle ilgilenmesi görevinden” dolaydır⁶. Tarihsel olarak bakıldığında *kamusal alan* ve *kamuoyu* kavramlarının ortaya çıkışı 18. Yüzyıla işaret eder ve “kanaat” (*opinion*) terimi ile “kamuoyu” (*public opinion*) teriminin ayrışması da bu tarihe denk gelir. “Kamuoyu” ifadesi devlet biçiminde örgütlenmiş egemen yapıya karşı, onu denetlemek, eleştirebilmek amacıyla yurttaşların oluşturduğu kamusal bir gövde anlamını taşır. Yani Habermas’a göre, politik iktidarın işleyişine yönelik kurumsal olarak garanti altına alınmış eleştirel tartışmalar “burjuva toplumunun özgül bir aşamasında” ortaya çıkmış ve burjuva anayasal devlet düzeni içinde kendine bir yer bulmuştur. Habermas bahsi geçen makalesinde kavramın tarihsel serüvenine değindiği bölümde, Orta Çağ Avrupa toplumlarında “özel” alandan ayrılmış bir alan varlığına rastlanmadığını söyler. Ve ardından yine tarihsel süreç içinde *Kamusal Alan* kavramını “Liberal Kamusal Alan” alt başlığı altında, “kamusal tartışma” (*discussion*), “müzakere” (*negotiate*), “denetim” (*Publizität*), “genel yarar” (*general interest*) ve genel yarar bağlamında yayıncılık kurumunun gelişmesi olguları ve ilkeleri çerçevesinde tartışır. Yazısında “Sosyal Refah Devleti Kitle Demokrasisi İçinde Kamusal Alan” alt başlığında, Liberal modelin, ilişkilendiği toplumsal ön koşulların dönüşmesi sonucunda “ihtiyaçları kendi kendini yöneten bir pazarla” karşılanamayan grupların “devlet düzenlemesi” talep etmeleri ile kamusal alanın artık bir “aracılık” görevi üstlendiğini söyler. Bu durumun “şiddetli çıkar çatışmalarının” bir zemini haline gelmesine de değinir. Habermas’a göre, *toplumsal refah devleti* politik kamusal alanı “eleştirel yetilerinin tuhaf bir biçimde zayıflamış olmasıyla karakterize” edilebilse de, bir ilke olarak “kamusal alanın zayıflaması yönündeki yönelimin tam karşısında, toplumsal refah devleti altında temel hak ve özgürlüklerin genişletilmiş” olması hali bulunmaktadır (Habermas, 2004, s. 97-101).

Tam da bu noktada Nancy Fraser’ın, “Kamusal Alanı Yeniden Düşünmek” başlıklı makalesinde, Habermas’ın burjuva toplumu ile ilişkilendirerek açıkladığı kamusal alan üzerine düşüncelerini “yeni bir bujuva-sonrası kamusal alan modeli

⁶ Habermas, a.g.e, s.96

geliştirmeden” bitirdiğini söyleyerek eleştirdiğine değinmek yerinde olacaktır (Fraser, 2004). Fraser, Habermas’ın kamusal alanın yapısal dönüşümüne ilişkin fikirlerini eleştirel bir bakış açısıyla tartışır ve “kamusallık” ve “statü” arasındaki ilişkinin Habermas’ın anlattığından daha karmaşık olduğunu ve bu türlü bir indirgemenin “ayrıcalştırma” stratejisinin yerleşmesine zemin sağlayabileceğini belirtir. Bu yaklaşım özellikle idealize edilen *Liberal Kamusal Alanın* tanımıyla, liberal veya burjuva olmayan diğer “rakip kamusal alanların” yeterince incelenmemesine yol açmaktadır. Fraser, bahsi geçen çalışmasında Habermas’ın tarif ettiği şekliyle “özgül-burjuva erkek yanlısı- bir kamusal alan kavramının temel dört varsayımını sorgular: bunlardan biri, demokratik bir kamusal alanın işlenmesi için sivil toplum ile devlet arasına çizilen ayrılık çizgisinin gerekli olduğu varsayımdır. Bir diğeri, çoklu kamuların yaratacağı çatışmaların olumsuzlanması ve “tek ve kapsayıcı” bir kamusal alan tanımının tercih edilmesinin gerekliliğine ilişkin varsayımdır. Bir diğeri, bir kamusal alana katılımda katılımcıların “statü farklarının” göz ardı edilmesi ve sanki eşitlermiş gibi ele alınmış olmalarıdır. Ve son olarak da, “kamusal alandaki söylemin” “ortak iyi” üzerinden tartışılmasının “özel çıkarların” gündeme getirilmesinden daha faydalı olduğu varsayımdır. (Fraser, 2004, s. 105-112). Bu tartışmasının sonucunda Fraser, Habermas’ın çerçevesini çizdiği burjuva kamusal alan kavramının, “geç kapitalist toplumlarda” deneyimlenen demokrasilerin sınırlarına yönelik bir “eleştiri için yeterli” olmadığını belirtir. Fraser’ın yukarıda bahsi geçen varsayımlara getirdiği eleştirilerini kısaca şöyle özetlemek mümkündür; Fraser, toplumsal eşitsizliğin “salt paranteze alınamayacağını” dolayısıyla eşitsizliğin tümüyle ortadan kaldırılmasının gerekliliğini dile getirir; makul bir kamusal alan tanımı için burjuva erkek egemen ideolojisi etrafında şekillenen tek bir kamu kavrayışı yerine “çoklu kamu” anlayışının desteklenmesi önerir. Böylelikle bu anlayış “konuşma-dışı” bırakılan meseleleri de içerebilecektir.⁷

Bu çalışmanın sonraki bölümlerinde sivil toplum kavramsallaştırmasının “ataerkil karakteri”ne ilişkin olarak “kadın yurttaş” konusuna tekrar değinilecek olsa da,

⁷ Fraser, a.g.e, s.131.

toplumsal sözleşme aracılığıyla yaratılan “sivil siyasi gövde”nin iki çeşit insan gövdesinden sadece birinin yani “erkek” olanın örnek alınarak oluşturulmasının sıkça eleştirildiğini belirtmek yerinde olacaktır (Pateman, 2004, s. 120).

1.1.3. Tarihsel Süreçte Sivil Toplum – Devlet İlişkisi

Avrupa düşünce tarihi içinde sivil toplum kavramı, modern dönemdeki tanımlanmasına ulaşana kadar Cicero'nun *societas civilis* fikrinden geçerek klasik felsefede Aristoteles'in *polis* tanımlanmasına kadar uzak tarihlere uzanan ve eski Avrupa geleneğinde *devlet* ile aynı anlamda kullanılan bir terimdir (Sarıbay A. Y., 1994). Toplum yapıları incelenirken sivil toplum ve politik toplum kavramları ve bu kavramlarla bağlantılı ve kaçınılmaz olarak sivil toplum – devlet – yurttaş ilişkisi de gündeme gelmektedir. En yalın hali ile politik toplum “devlet”, doğrudan doğruya devletin denetiminde olmayan bütün alanların bulunduğu yer olarak” da “sivil toplum” tarif edilmektedir.

Hegel'in tanımlamasında ise sivil toplum (bu terimin Almancası *bürgerliche Gesellschaft*, yani *burjuva toplumdur*) bireylerin aralarında yaptığı sözleşmeyi değil sözleşmenin yapılacağı “ortamı” ya da “alanı” ifade eder. Bu tanıma göre, sivil toplum alanı bireylerin gelenek ve görenekleri çerçevesinde, özgür birlikteliklerinden ibarettir. “*Sivil toplum, ancak yasal ve siyasal kurumlarla donanınca devlete dönüşür.*” Batı uygarlığı tarihi içinde, sivil toplum kavramı kapitalizmin doğurduğu burjuvaziyle gerçekleşmiştir ve “*devletten önce gelen, onun içinde yaşayan, ama onunla özdeş olmayan, hatta ona karşı koyabilen bir tür insan ilişkileri yumağı*” olarak tarif edilmektedir (Tunçay, Şubat 1998, s. xi-xiv).

Sivil toplum ve devlet arasındaki ayrımların kökenini incelediği çalışmasında Keane, “*Onsekizinci yüzyılın ortalarına kadar, istisnasız tüm Avrupalı siyasal düşünürler, sivil toplum terimini, mensuplarını kendi yasalarının nüfuzu altına sokan, böylelikle de barışçı düzeni ve iyi yönetimi sağlama bağlayan bir siyasal*

birliktelik tipi anlamında kullanmışlardır” (Keane, 2004, s. 47) demektedir. Bir sivil toplumun üyesi olmak demek bir devletin üyesi yani *citizen* olmak demekti, dolayısıyla o devletin yasalarına uygun davranma yükümlüğü ile eşdeğerti. 18. Yüzyıla kadar, sivil toplumun bu klasik yorumu İngiltere, Almanya ve Fransa devletlerinde etkisini sürdürmüştür. Devlet ile sivil toplum kavramlarının birbirleri yerine kullanıldığı klasik dönem anlayışı, 18. Yüzyılın ortalarından itibaren bir kırılma süreci yaşadı. Sivil toplum kavramı yoğun bir tartışma ve çatışma konusu haline geldi. Başka bir deyişle, sivil toplum ve devlet ilişkisi bir ayrılma sürecine girmişti. Keane, Hegel’in yanı sıra bu ayrımı ilk yapan düşünürlerden biri olarak Thomas Paine’i⁸ anar. Keane’nin aktarımıyla, Paine, devlet (hükümet) ve sivil toplum kavramlarının birbirlerine karışmış yorumlarını iki kavramın da kökenine işaret ederek yeniden şekillendirir. “...toplum bizim isteklerimizin, hükümet ise kötülüklerimizin ürünüdür; toplum, duygularımızı birleştirerek pozitif anlamda, hükümet ise kötülüklerimizi sınırlayarak negatif anlamda mutluluğumuzu artırır” (Keane, 2004, s. 49).

Klasik sivil toplum kavramının devlet ile ilişkisi ve dönüşümü en erken ve izlenebilir haliyle, Fransa ve İngiltere’de görülebilir. Keane bu dönüşümü üç evre ile açıklamıştır. Birinci evrede İngiltere ve Fransa’daki -ve biraz daha sonra Almanya’da- bazı düşünürlerin doğal *toplum - siyasal toplum* üzerine yazdıkları sonucunda, kavram bir “modernleşme” sürecine girmiştir. Bu dönemde kavramlar arasında her ne kadar çok keskin bir ayrım olmasa da, ticaret, mekanik zanaatların artışı gibi “medenileştirici” eğilimler sivil toplumu modernleştirici ve dolayısıyla dönüştürücü bir etkiye sahiptir. Bu modernleşme, toplumsal yapılarda “iş bölümü”nün derinleşmesine neden olmuştur. Kamu yönetimi ile yurttaşlar, asker ile siviller, girişimciler ile işçiler arasında oluşan rekabetçi mücadele sivil toplum kavramının da yeniden tasarlanmasını gerektirmiştir. Bu evrede sıklıkla göze çarpan eğilim, toplumun kendi yurttaşları arasında -ki bu yurttaşlar mülk sahibi erkekleri kapsar- “çıkar gözetmeyen kamu sevgisi” erdemini korumalarının gerekliliğinin vurgulanmasıdır. İkinci evrede, sivil toplum içindeki bağımsız

⁸ Bkz. Thomas Paine *Common Sense* (Philadelphia 1776)

“toplumlar” kendilerini devlete karşı savunmanın meşru olduğunu öne sürmeye başlamışlardır ve bu yaklaşım güçlenerek artmıştır. Bu evrede dikkat çekici olan, “sınırlandırılmış anayasal hükümet”, “toplumsal eşitlik”, “yurttaş özgürlükleri” yönünde tasavvurların tartışılması olmuştur. Yani “devlete karşı sivil toplum” teması öne çıkmıştır. Despotizmle “aşırı bir biçimde yönetime” tabi kılınmış toplumlar, yasaların temelini oluşturan ilkelerin iyiliği – kötülüğü üzerine tartışamayacak kadar baskı altındadır. Bu dönemde devletler kendilerini, iktidar, saygınlık ve mülkiyetin gerçek kaynakları olarak göstermektedirler. Vergilendirme aşırılıkları, mülksüzleri yoksullaştırmakta zenginleri daha da varlıklı hale getirmekte dolayısıyla sınıflar arası şiddetli mücadeleler yaşanmaktadır. Bu dönemde “Tanrı tarafından” verilmiş *doğal haklar* ön plana çıkar; “özgürce konuşma”, “kamusal toplantı”, “bağımsız dinsel ibadet hakları” gibi haklar devletin meşruluğunu ölçmeye yarayan araçlar haline gelirler. Bireylerin doğal haklarına ilişkin tartışmalar sivil toplum ile devlet kavramlarını açıkça ayırtırmayı amaçlayan tezlerde dayanak noktalarından biri haline gelmiştir. Despotik devletlerin, baskıcı, karışık, örtük eylemlerini denetlemek bireylerin kendi siyasal sistemlerinin mantığını anlamalarını sağlayacak bir başka ifadeyle “onlar tarafından görülebilir” bir açıklık içinde olacaktır (Keane, 2004, s. 61-66).

Sivil toplum kavramı dönüşümünün üçüncü evresinde, sivil toplum – devlet ayrımı korunmuş ancak bir önceki evrede görülen sivil toplumun özgürlüğü halinin, devlet düzenlemesi ve denetlemesi olmadığına, çatışma üreten bir sonuca götürebileceği fikri güçlenmiştir. Bu tartışmalarda öne çıkan tema, Fransız Devrimi’nin de etkisiyle, sivil toplumun devletten ayrılmasının “hukuksal, idari ve siyasal denetimler” yoluyla olması, bir diğer ifadeyle sivil toplumun sınırlandırılması, bu denetimler yoluyla “kısmen devletle bütünleştirilmesi” yönünde olmuştur. Bu evreye ilişkin Hegel’in yaklaşımından yola çıkarak şu yorum yapılmaktadır: sivil toplum özgürlüğün doğal bir koşulu olarak değil, üretilmiş bir ahlaki yaşam alanı yani “ataerkil hane düzeninin basit dünyası ile evrensel devlet arasında konumlanmış” bir alan olarak tarif edilir (Keane, 2004, s.

66). Hegel devleti “*bireyin -birey geneli bilip istediği ve ona inandığı ölçüde kendisinde özgürlüğüne sahip olduğu ve tadını çıkardığı gerçeklik*” olarak tanımlar, dolayısıyla devlet, törelerin, sanatın, yaşamın rahatlıklarının yaşanabildiği bir alan olarak nesneleşir (Hegel, 2003, s. 113). Bu yaklaşımla, devletin savunulması ile sivil toplum üyelerinin özgürlüğünün güvence altına alınması bir arada olabilmektedir. Hegel’in yaklaşımına göre devlet ile toplum arasındaki ilişki ancak siyasal akıla uygun biçimde sivil toplumun özgürlüğünü, bağımsızlığını, çoğulculuğunu devletin öncelikleri açısından sınırlandırmanın iyi ve kötü yanlarına bakarak belirlenebilecektir. Dolayısıyla bu durum, devletin toplumsal yaşamı düzenlemesinde ve bu alan üzerinde tahakküm kurmasında çok yetkili bir konuma erişmesini sağlamaktadır (Keane, 2004, s. 72).

Devlet – sivil toplum ilişkisinde devletin siyasi gücünü önemseyen ve sivil topluma önceleyen bu yaklaşım, “*halk tarafından seçilmiş yeni bir devlet despotizmi türünün gelişmesi*”ne (Keane, 2004, s. 74) zemin sağlama potansiyeli taşır. Keane’nın Tocqueville’in *De La democratie en Amerique (1835-40)* başlıklı çalışmasından alıntılanarak açıkladığı gibi; dönemsel olarak bakıldığında, krallara karşı çıkan hatta onlarla çatışan sivil toplum üyeleri bu sefer kendi rızaları ile devletin idare mekanizmalarının boyunduruğu altına girmektedir. Devlet tarafından sağlanan “kamusal hizmetler”in sürekliliği için merkezileşmiş kamusal düzenlemelere verilen önem, güçlü ve özerk bir sivil toplum oluşumuna engel olmaktadır. Özellikle, devletin kamuyu yönlendirme, muhtaçlara ve işsizlere destek sağlama, sağlık hizmeti konularında artan etkinliği kapitalist imalat sanayiinin gelişmesi ile birlikte güçlenmekte ve yeni bir toplumsal iktidar grubunun oluşmasına imkân vermektedir. Daha önce devlet idaresi denetiminin dışında kalan sivil yaşam alanları devletin yönlendirici güçlerine tabi olmaktadır. Bu kurguda, kendilerini sadece çalışma, aile yaşamı ve maddi tüketim uğraşları ile sınırlamış başka bir deyişle “*edilgin öznelere dönüşmüş yurttaşlara*” ihtiyaç vardır; bu yurttaşlar devlet eliyle demokratik olarak formüle edilen ve uygulanan yasalarla yönetilmektedir. “Modern devlet despotizmi”ni doğuran bu kurgu o dönem için belirleyici olan “*demokratik devrimin asıl zaferlerini ve onun tüm*

yurttaşlara eşitlik ve özgürlük amaçlarını sabote etme” tehlikesi taşımaktadır (Keane, 2004, s. 74-79). Keane’nin yorumuyla, Tocqueville’e göre devletin despotizmden uzaklaşabilmesi siyasal iktidarın birden fazla ve farklı ellere dağıtılması sayesinde olur. Ayrı bir yürütme otoritesi, bağımsız bir yargı ve seçimlerle belirlenen yasama gücü, sivil toplumu yöneten idari mekanizmayı merkezileştirmekten ve her şeyi kuşatan sivil toplumu nefessiz bırakan devlet tehlikesinden uzaklaştıracaktır. Bunun yanı sıra kendi içinde örgütlenmiş ve birbirleri ile etkileşim içinde olan sivil örgütler “*toplumun bağımsız gözü*” işlevi görecektir. Bu haliyle sivil toplum örgütleri, yurttaşların kendi hak ve ödevlerini öğrendikleri, diğer yurttaşları tanıdıkları, taleplerini dile getirdikleri bir “*açık okullara*” benzetilmektedir (Keane, 2004, s. 81-83).

Devlet ile sivil toplum ilişkileri ele alındığında yukarıda değinildiği gibi idealize edilen tek bir devlet veya tek bir sivil toplum tanımlamalarının toplumsal yapıları açıklamakta veya sorunların çözümü açısından yeterli olmayacağını söylemek mümkündür. Kimi toplumsal yapılar yukarıda bahsi geçtiği anlamda bağımsız bir göz işlevi görecektir örgütlenmelere zemin sağlamaktan uzak bir işleyişe sahip olabilmektedir.

Bu yönde yapılabilecek tartışmalara bir yön vermesi açısından Gramsci’nin “otokratik ve demokratik” toplumlara ilişkin saptamalarına değinmek yerinde olacaktır. Murat Belge, Gramsci’nin sivil toplum konusundaki düşüncelerini şöyle yorumlamaktadır: Gramsci, “otokratik” toplum mücadeleleri ile “demokratik” toplum mücadelelerinin farklı olduğuna dikkat çekmektedir ve Avrupa toplumlarını Rousseau ve Hegel’in kavramsallaştırdığı biçimiyle anlatılagelen “sivil toplum-politik toplum” analitik çerçevesine uyan toplumlar olarak değerlendirmektedir. Bu bağlamda 1917 öncesi Rusya’sı otokratik bir toplum yapısına sahiptir. Gramsci’ye göre, otokratik toplumlarda tartışılmaz bir güç ve iktidar odağı vardır, bu toplum, tanım gereği baskıcıdır, bazı düşünceleri ve o düşüncelere denk düşen eylemleri yasaklar. Kendisine karşı bir tehdit oluşturabilecek herhangi bir örgütlenme olduğu anda bunu engeller, bu yönde davrananları hapseder, öldürür. Ayrıca bu tür eylemlerden haberdar olmak için de

güçlü bir istihbarat teşkilatı vardır. İhtilalin gerçekleştiği 1917 Rusya'sı Gramsci'ye göre böyle bir toplum yapısına sahiptir ve dolayısıyla her türden karşı örgütlenme “gizli” yapılmak zorundadır. Gramsci ihtilal Rusya'sında önce iktidarın ele geçirildiğini ve ardından toplumun “sosyalist” yapılanmasına girişildiğini söyler. Oysa Avrupa'da “devlet müdahalesi” olmadan işleyebilen, otokratik toplum yapısından farklı olarak bir “baskı aygıtı” işlevi üstlenmeyen ve hayatın devam etmesi için kurulmuş kurumların da içinde bulunduğu bir “sivil toplum” anlayışı bulunmaktadır. Dolayısıyla ihtilal Rusya'sı ile Avrupa toplumları karşılaştırmasında Gramsci, Avrupa toplumlarında değişimin insanların zihinlerinde gerçekleşeceğini ileri sürer ve “demokratik” toplum yapılanmaları, -eğitim, medya gibi ideolojik müdahale araçlarına başvuruyor olsa da- diktatoryal toplumlardaki gibi bireye hiçbir alan bırakmayan, her şeyi merkezden dayatan bir sistem değildir. Dolayısıyla Gramsci, Avrupa toplumlarında değişimlerin yaşanabilmesinin yolunu iktidar odağını ele geçirmekten çok, insanların zihinlerini fethetmekten geçtiğini söyler ve bu nedenle toplumsal hayatın içinde “bir profesör ile bir işçinin kahvede tartışmasını” çok önemli bulur (Belge M. , 2003, s. 7-8).

Avrupa siyasi düşünce tarihi bağlamında “devlet” kavramı üzerine yapılan tartışmaların farklı görüşlerle çeşitlendiği açıktır. Şöyle ki, Bobbio'ya göre, Batı siyasal düşünce tarihi içinde devletin akılcılaşması Hegel'de “parabolün en üst noktasına” ulaşır. Ancak Marx'ın “devlet” tanımına başka bir anlam verdiğini, onun artık “etik düşüncenin gerçekliği” değil, Kapital'deki ünlü tanıma göre “toplumun yoğunlaşmış ve örgütlü şiddeti” olarak tarif ettiğini belirtir (Bobbio, 2004). Bu kavramsallaştırmaya göre, toplumun üstünde olan yönetici devlet, insanın doğasına uygun bir yapılanma değildir. Toplum, belli üretim biçimlerinin ve toplumsal ilişkiler şekline göre belirlenir ve dolayısıyla egemen sınıfın bir kurumu olarak devlet, evrensel ve akılsal bir ihtiyacın ifadesi değil kısmi çıkarların yinelenildiği ve de pekiştirildiği bir yapıdır. Bobbio'nun aktarımında, Marx ve Engels'in devlet öğretisine ilişkin tezleri şöyle açıklanmaktadır: “Zorlayıcı bir aygıt” olan devlet anlayışının karşıtı olarak araçsal bir devlet

anlayışı geliştirmişlerdir. Sadece burjuvazinin işlerine hizmet eden bir yürütme komitesi görünümündeki devlet anlayışının karşıtı olarak, “*kısmiyetçi bir devlet anlayışı*” ortaya koymuşlardır ve sivil toplum ile devlet arasındaki ilişkide düzenleyici güç olarak sivil toplumu tarif etmişlerdir. Bu teze göre, baskıcı, kısmiyetçi ve bağımlı bir aygıt olarak devlet, tarihsel sürecin son durağı değildir hatta aşılması mümkün olan geçici bir kurumdur. Sivil toplum ve siyasal toplum arasındaki ilişkinin tersine çevrilmesi bir anlamda tarihsel süreç anlayışını tamamen tersyüz etmektir. Bu yaklaşımda ilerleme toplumdaki devlete değil, devletten topluma doğru olur. Dikkat çekici olan şudur ki; “*Devletin doğa durumunu ortadan kaldırdığını belirten anlayışla başlayan düşünce çizgisi, sonuçta devletin kendisinin ortadan kaldırılması gerektiği yollu teorinin ortaya çıkması ve pekişmesiyle sonuçlanır*” (Bobbio, 2004, s. 92-94).

Gramsci'nin sivil toplum-devlet kavramsallaştırması Hegel'den olduğu kadar Marx ve Engels'den de farklıdır ve kavrama ilişkin bir yenilik getirmektedir. Marx'ın düşüncesindeki “sivil toplum” ile “yapısal öge” arasındaki özdeşleştirme, Gramsci'nin sivil toplum tanımlamasında “çıkış noktasıdır (Norberto Bobbio, 1982, s. 18). Gramsci'nin devlet teorisi “devletin kendi içinde bir amaç değil, bir araç” fikri etrafında şekillenmiştir. Devlet evrensel çıkarları değil kısmi çıkarları temsil eder ve topluma bağımlıdır. Dolayısıyla sivil toplum altyapısal alana değil üstyapısal alana aittir. Bir başka deyişle, üstyapısal düzeyler olarak, iki kavram belirlemiştir; “özel” olarak adlandırılacak organizmalar bütünü olan “sivil toplum” ve devlet yani “siyasal toplum”. Bobbio'nun yorumunda,

“...hem Marx hem de Gramsci'de, tarihsel gelişmenin aktif ve olumlu uğraşımı, Hegel'de olduğu gibi devlet değil de sivil toplum temsil eder. Buna rağmen, bu aktif ve olumlu uğrak, Marx'da altyapısal fenomen iken, Gramsci'de üstyapısal bir fenomendir” (Bobbio, 2004, s. 102).

Bobbio, Gramsci'nin kendi sivil toplum kavramını “oldukça çarpıtılmış ya da en azından tek yanlı bir yoruma uğratılmış haliyle de olsa” Hegel'den türettiğini öne sürer ve sivil toplum kavramıyla bir toplumsal grubun, tüm toplum üzerindeki

siyasal ve kültürel hegemonyasını, devletin etik içeriğini kastettiğini belirtir (Bobbio, 2004, s. 103).

Gramsci'nin sivil toplumu bir üst yapı uğrağı olarak kavramsallaştırmasında dikkat çekici kısım sivil toplum içinde eriyen siyasal toplum tanımlamasıdır. Bir başka deyişle evrenselleşinceye kadar genişleyen “düzenlenmiş toplum” *devletin sonu* anlamına gelmektedir (Bobbio, 2004, s. 115-116).

1.1.2. Modern Toplum ve Yurttaş

Tarihselci bir bakış açısıyla, Batı literatüründe yaygın olarak “Modern devlet”in doğuşu Aydınlanma dönemi ve Fransız Devrimi'nin sonuçları ile ilişkilendirilmektedir. Modern devlet, modern yurttaş tanımını da beraberinde getirmiştir. İngiliz kuramcılardan bazıları, 17.Yüzyılda, İngiltere’de krallığın iktidarının ciddi biçimde sorgulandığına ve insanların kendilerini krallarının tebaası yerine özgür doğan yurttaşlar olarak tanımlamaya başladıklarına değinseler de (Bo Strath, Mart 2011, s. 5) yurttaşlığın altın çağının ulus-devletin yükselmesiyle eş zamanlı olarak yaşandığı kabul edilmektedir. Fransız devrimi ve sonrasında yaşanan dönemde siyasal ve medeni hakların kazanılmasıyla yurttaşlığın sınırları genişlemiş ve “ulus – devlet” tanımı içinde belirlenen topraksal sınırlar da “ulus” ile yurttaşlığın özdeşleşmesi sonucunu vermiştir (Üstel, 1999). Üstel, bir “ulus” inşa etme sürecinin bir “yurttaş” yaratma süreciyle olan ilişkisine dikkat çeker ve ulus kavramının “birlik ve bütünlük imgesi yaratma hedefi” olduğunu söyler. Toplumun sosyal çeşitliliği göz ardı edilerek, insanların kimliklerinden, bağlantılarından soyutlandığı, “mantıkla aydınlanmış” varsayıldığı tahayyülü “ulusun bir ve bölünmez” yapısının temel taşıdır. Bu sayede “yurttaş kavramı çeşitlilikten “tutunuma” (*cohesion*) geçiş olanağı sağlamaktadır” (Üstel, 1999, s. 54-55).

Tarihsel süreçte siyasal birliklerini birer ulus-devlet olarak şekillendiren Fransa ve Almanya, bu yapılanmanın en önemli unsuru olan “yurttaşlık” tanımlamasında etkili olmuştur. Bu ulus-devletlerin kurulma süreçleri siyasi ve ekonomik

farklılıklar içermektedir ve dolayısıyla bu toplumsal yapılardaki “yurttaş” tanımlamaları da farklılaştırmıştır. Günümüzdeki yurttaşlık kavrayışını etkileyen ve büyük ölçüde Fransa’daki siyasal gelişmeler sonrası şekillenen yurttaşlık tanımı özellikle iktidara, mutlak monarşiye karşı tepki sonucunda biçimlenmiştir. Ancak bu Avrupa’nın her yerinde böyle olmamıştır, 1840’larda Almanya’da radikal bir burjuvazi devrimin başarısızlığı ve kapitalist ekonominin yukarıdan aşağı inşa edilmesi sonucu, aktif bir yurttaşlık anlayışının yerini sosyal hakları güvence altına alan “sınırlı bir yurttaşlık kavrayışı almıştır” (Üstel, 1999, s. 58).

Modern ulus devletlerin ortaya çıkışı aynı zamanda milliyetçi fikirlerin ortaya çıkmasına da zemin hazırlamıştır. Tarihsel olarak bakıldığında ulus kavramının şekillenmesinde kültürel unsurlar dikkat çekmektedir. Ulus tanımlamalarının günümüzdeki anlamı tartışılırken tarihsel arka plan için literatürde sıklıkla Fransız Devrimi ve sonrası döneme işaret edilmektedir. Fransız Devrimiyle birlikte ulus devletlerin genişleme süreci toplumun yapılandırılması eşliğinde oldu ve bu süreç ideolojik bir söylemle şekillendirildi. Milliyetçilik bu anlamıyla bir ulus inşa etmenin yani yeni bir siyasal egemenlik ideolojisi üretmenin bir aracı olmuştur (Gülalp, 2017, s. 13).

Brubaker da, 1789 Fransız Devrimi’nin bir “icadı” olarak ulus-devlet ve ulusal kimlik kavramlarına değinir. Ulus-devlet bir fikir ve ideal olarak “politik ve sosyal üyeliği” şekillendirmektedir. Bu ideal çerçevesinde bir ulus-devlet üyeliğini altı norm belirlemektedir. Tüm yurttaşlar “eşit” haklara sahiptir. Her yurttaş gerektiğinde ulusu için kendini “feda” etmelidir. Bireylerin kültürel ve ahlaki kimlikleri “ulusal-kimlik” çerçevesinde tanımlanır; Fransız Devriminin de etkisiyle “demokratik” kavrayış ile yurttaşların yönetime katılımı önemlidir. Milliyetçilik ideolojisi etrafında şekillenen toplumda bir birey sadece “tek bir ulusa” ait olabilmektedir. Son olarak da bütün yurttaşlar “sosyal bağlılık” duygusu ile toplumun refahı için bir arada olmalıdır (Brubaker, 1990).

Tek kimlikli ve devlet tarafından dayatılan bu tür bir yurttaşlık kavrayışı, varsayılan ulus bütünlüğünün hem bir göstergesi olmakta hem de ulus-devlet

uygulamalarının “tüm ulusun” kararı olarak algılanmasına olanak sağlamaktadır. Ancak ulus bütünlüğü varsayımını bir gerçeklik olarak ele almak ve toplumsal çeşitliliği göz ardı etmek yurttaşlık kavramının bir gerilim alanı haline gelmesine neden olmaktadır. Ulus-devletlerde yurttaşlık bir üyelik ve aidiyet hali olarak tanımlanmıştır ancak yurttaşlık bir “simgesel alana ilişkin olmasına karşılık, yurttaşın kendisinin simgeselliğinin üyesi olmaması” söz konusu olduğunda kavrama ilişkin gerilimi arttırmaktadır (Üstel, 1999, s. 54-55).

Yurttaşlık kavramı her ne kadar bir gerilim alanı üzerinde yer alsada, varlığı sayesinde devletin varlığını sürdürmesine de zemin sağlamaktadır. Bu bağlamda yurttaşlığın devlet ile olan karşılıklı ilişkisindeki işlevi hakkında “...her zaman için bir devletin varlığına dolayısıyla kamu egemenliği ilkesine bağlı olması ve siyasal kararlara bireysel katılım kapasitesinin kullanımına bağlı olması...” tanımlaması yapılmaktadır (Üstel, 1999, s. 55-56). Buradan şu sonucu çıkarmak mümkündür, siyasal hakların kullanımıyla kamusal alana katılım işlevi sayesinde yurttaşlık kavramı “güçler ve çıkarlar ilişkisini” düzenlemektedir. Dolayısıyla 19. Yüzyılda ve ardından 20. Yüzyılda yurttaş tanımı çerçevesinde ulusal kimliğin pekiştirilmesi ve “sınıf kimliğinin inkârı” siyasal bir meşruiyet kazandı. Bir diğer ifadeyle, “yurttaşlık, yalnızca modern devletin ulusal, toplaksal ve bürokratik siyasal organizasyonu dâhilinde anlam buldu.”

Devlet ile yurttaş ilişkisinin karşılıklılığı üzerine yapılan tartışmalarda göz ardı edilemeyecek bir durumu Füsün Üstel, Batı’daki modern devlet ile Asya’nın geleneksel devleti arasındaki yapısal farklılığa değinerek açıklar. Bu yapısal farklılıklar yurttaşlık tanımlamasında da değişik yaklaşımlara yol açmaktadır. Örneğin Asya toplumlarında klan, kast, aile yapıları gibi oluşumlar bireyi çevrelemekte buna karşılık Batı’da “siyasal bireyselleşme” süreci neticesinde birey ve egemenin ilişkisi hukuksal ve idari sözleşme ile belirlenmekteydi. Ancak bu saptamayla birlikte, Üstel bu tür soyutlama düzeyleri yüksek “mekânsal boyutlara dayalı tarihsel açıklamaların” özgül durumları gözden kaçırabileceğine de dikkat çekmektedir (Üstel, 1999, s. 56).

T.H. Marshall'ın İngiltere'yi referans alarak yazdığı “Yurttaşlık ve Toplumsal Sınıflar” (*Citizenship and Social Class*) başlıklı ünlü makalesi, yurttaşlık kavramı üzerine çalışan pek çok sosyolog ve siyaset bilimcinin neredeyse “zorunlu başlangıç noktası” haline gelmiştir (Caymaz, 2007). Marshall, makalesinde, yurttaşlığın tarihsel gelişim sürecini üç evreyle açıklar; medeni haklar, siyasal haklar ve sosyal haklar (Marshall, 2000). Marshall'a göre bu üç evre birbirinden bağımsız oluşmuştur; siyasal ve sosyal hakların örtüşmesine dikkat çekerek, medeni hakların oluşumunu 18.Yüzyıla, siyasal hakların oluşumunu 19.Yüzyıla, sosyal hakların oluşumunu ise 20.Yüzyıla bağlar. Marshall yurttaşlık kavramını tanımlamanın ötesinde, nasıl kullanılması gerektiğini de tarif etmektedir. Medeni hakları oluşturan unsurlar, bireysel özgürlük, düşünce ve ifade özgürlüğü, inanç özgürlüğü, mülk edinme ve sözleşme yapma özgürlüğü, adalet hakkı gibi hak ve özgürlüklerdir. Siyasal haklar, siyasal karar alma sürecine seçilen ve seçmen olarak katılma haklarını kapsar. Sosyal haklar ise toplumun standartları ölçüsünde ekonomik refah ve sosyal güvenlik gibi geniş bir çerçeveye sahiptir; eğitim hakkı, sosyal hizmetler bu çerçeve içinde yer alır. Marshall'ın tanımlamasında yurttaşlık toplumun üyelerine bağışlanan bir statüdür. Bu statüye sahip olan herkes haklar ve ödevler çerçevesinde tam bir “eşitliğe” sahiptir. Modern devlet yapısında demokrasinin işlemesi için “eğitilmiş seçmene”, endüstriyel üretim sürekliliği için ise “eğitilmiş iş gücüne” ihtiyaç duyulmaktaydı. Bu nedenle toplumsal yapı içinde bireyin kendini geliştirmesi sadece bireysel bir görev olmayıp aynı zamanda “kamusal bir ödevdir.” Dolayısıyla Marshall'a göre 18.Yüzyılda ve 19.Yüzyılda yok olma aşamasına gelen sosyal haklar 20. Yüzyılın başlarında “ulusal düzeyde eğitimin” gündeme gelmesiyle yeniden yükselişe geçmiştir. Bir başka deyişle medeni, siyasal ve sosyal haklar, modern yurttaşlık kurumunu, 20.Yüzyılda geniş bir çerçevede yeniden şekillendirmeye başlamıştır (T.H. Marshall, 2000, s. 35-37).

Marshall yukarıda bahsi geçen makalesinde toplumsal sınıfları iki tür olarak tarif eder. İlki, hiyerarşik bir toplumsal yapılanmadır ve toplum birbirinden kalın çizgilerle ayrılmış, kast şeklinde katmanlara bölünmüştür. Bu tür toplumlarda

sınıflar doğal ve değişmeyen bir kurum olarak görülür. Marshall'a bu tür toplumlarda yurttaşlık kurumu birleştirici değil bozucu bir etki yaratır, çünkü yurttaşlık kurumunun eşitlik konusundaki yaklaşımı bu tür yapılanmalardaki eşitsizlik haliyle çelişir. Modern vatandaşlık kurumunun bu tür sınıfsal bölünmeler içeren toplumlarda köleciliği kaldırarak yerine bireysel haklara yer vermek işlevini üstleneceğini söyler. Marshall'ın tarif ettiği ikinci tür toplumsal sınıf ise, eğitim, yoksulluk gibi sosyal ve ekonomik etkenlerin belirleyici olduğu bir sınıftır. Marshall, teorik olarak da olsa bu tür sınıflarda başlangıçta bir eşitliğin olduğunu, genişleyen ve çeşitlenen hakların yurttaşlık olgusunu da etkilediğini belirtir. Ancak kapitalist sistemin yarattığı eşitsizlikler yurttaşlık kurumunun talep ettiği hakları uygulamaya veya korumaya yetmemiş hatta gelişen süreçte, kapitalizmin etkisiyle eşitsizlikler daha da güçlenmiştir. Dolayısıyla tanımlanmış yurttaşlık hakları bu eşitsizliğin artmasında etkili olmuşlardır. Marshall'a göre bu durumun nedeni, yurttaşlık kavramının erken dönemindeki uygulamalarıdır. Erken dönemde sadece medeni haklar üzerine kurulmuş olan yurttaşlık tanımındaki haklar bireysel statünün bir parçasıdır ve bireye ekonomik alanda bağımsızlık sağlar ancak bu ekonomik mücadelede bağımsızlık hakkı birey için bir sosyal koruma mekanizması öngörmemiştir (Marshall, 2000, s. 40-41).

Marshall'ın, oluşturduğu modele ilişkin çeşitli eleştiriler getirilmiştir. İngiltere örneğinden yola çıkarak yaptığı kavramsallaştırma nedeniyle diğer Batı ülkelerindeki geçerliliği sorunu; yurttaşlık haklarının gelişim sürecindeki “etnisite problemini” göz ardı etmesi ve kadınların yurttaş olma mücadelelerini dikkate almaması Marshall'ın modeline yöneltilen eleştirilerden bazılarıdır. Bu eleştirilere rağmen Marshall'ın modelinin “kendi arasında tamamlayıcılık ilişkisi olan hukuki, siyasi ve sosyal üç temel boyutu” işaret etmesi tartışmalara başlangıç olma özelliğini korumaktadır (Caymaz, 2007, s. 158).

Üstel'in aktarımıyla, Giddens de, Marshall'ı özellikle yurttaşlık haklarını sınıfların siyasal mücadelesinin bir sonucu olarak ele almamakla sanki piyasa

kurumlarının “aydınlanmış” ilerlemesinden, devletin kar amacı gütmeyen koruması aracılığıyla kendiliğinden çıkan aşamalı bir süreçmiş gibi ele alması nedeniyle eleştirmektedir (Üstel, 1999, s. 63).

Yurttaşlık kavramsallaştırmasında Turner, Avrupa siyasi geleneği bağlamında ele aldığı yurttaşlık kavramı hakkında dört kategori saptar, bu tanımlamaya göre yurttaşlığın ya aşağıdan yukarı, ya da yukarıdan aşağıya doğru yani aktif ve pasif değişkenlerini belirler; bununla birlikte yurttaşlığın özel ya da kamusal alandaki karşılıklarına yönelik bir tanımlamaya gider. Bu dört türlü tanımlama farklı tarihsel koşullar göz önüne alınarak geliştirilmiştir ve birbirlerinden farklı yurttaş katılımı biçimlerine yol açmıştır (Üstel, 1999), (Kaya, 2005). Buradan yola çıkarak şu saptamalar yapılmaktadır: Yurttaşlığın Amerika ve Fransa’da olduğu gibi bir mücadele sonucunda yapılan devrimlerin şekillendirdiği ülkelerde, “aktif ve radikal bir yurttaş katılımı geleneği” ortaya çıkarken, yurttaşlığın yukarıdan aşağı verildiği yerlerde, yurttaş katılımı “pasif ve olumsuz bir hal” almıştır. Bu tanımlama kapsamında kamusal alan ile özel alan ayrımı yurttaşlığın özellikle kültürel boyutlarını belirlemede önem taşır, yani siyasal etkinlik alanının sınırlı ya da dar olduğu yerlerde yurttaşlık da pasif ve özeldir (Üstel, 1999, s. 57). Yurttaşlığın bu kategorilere bölünerek açıklanması düşüncesine önemli bir eleştiri kamusal alan-özel alan tanımlaması konusunda gelmiştir. Bu özel alan-kamusal alan ayrımı toplumsal yaşamda cinsiyet ayrımcılığına da yol açabildiği için eleştirilmektedir (Kaya, 2005, s. 39).

Çaymaz da, Turner’ın yurttaşlığın sosyal ve siyasal mücadelelerin sonucu toplum içinde şekillendiği veya yukarıdan aşağıya yani devlet tarafından topluma dayatıldığı tanımlamasına ilişkin olarak, iki farklı yurttaşlık anlayışının gelişmesine değinir. Bu kavramsallaştırma ile sosyal ve siyasal mücadelelerle şekillenen yurttaşlık modeli “liberal / bireysel yurttaşlık” yaklaşımı, devletin dayattığı haliyle biçimlenen yurttaşlık ise “cumhuriyetçi yurttaşlık” yaklaşımı olarak adlandırılmaktadır (Çaymaz, 2007, s. 159).

Modern yurttaş tanımlamasında öne çıkan kavram, bireylerin eşitliğidir. Marshall'ın formüle ettiği şekliyle yurttaşlık “eşit” bireylerin hakları üzerine inşa edilmiştir. Turner, modern yurttaşlık anlayışının, hiyerarşik toplum yapılarının egemenliğinin çökmesi ve evrensel terimlerle tanımlanan kişiler arasında daha eşitlikçi yatay toplumsal ilişkilerin doğmasını öngördüğünü belirtir (Turner B. , 1997, s. 20).

Turner, eşitlik kavramının “modern” ve “ilerlemeci” olduğunu söyler, kuşkusuz eşitlik meselesi yüzyıllardır tartışılmaktadır ancak bu konuda modern toplumların ayırıcı özelliği, artık eşitsizliği veri olarak ya da insanların doğal hali olarak görmüyor olmamızdır. Modern toplumsal yurttaşlık koşullarında ahlaki temellendirme gerektiren şey eşitlik değil eşitsizliktir. Fransız ve Amerikan devrimlerinden bu yana “eşitlik” ilkesi, modern toplumsal değişme biçimlerine ve toplumların yeniden düzenlenmesine yönelik toplumsal hareketlere yön vermiştir. Feodalizmdeki geleneksel toplum düzeni, “özgüllüğe dayanan hiyerarşiyi”, toplumun doğal ve değişmez bir unsuru olarak ele alır. Oysa modernleşmede toplumsal yapı, yaş ya da cinsiyet gibi özelliklerden çok yetenek, beceri ve başarı gibi özelliklere önem vererek şekillendirilir. Bu nedenle Turner “en azından siyasal eşitlikçilik biçimindeki eşitliğin, ulus devletin gelişimine eşlik eden, özü gereği modern bir ilke olduğunu” ileri sürmektedir (Turner B. , 1997, s. 18-19).

Daha önceki bölümlerde de değinildiği gibi Klasik Yunan düşüncesinin siyaset kuramında yurttaş olmanın ya da *polis* yaşamına katılmanın faydaları açıkça kabul edilmiş, fakat bu katılım Yunan toplumunun dar bir kesimiyle sınırlandırılmıştı. Oysa modern yurttaşlık anlayışı, hiyerarşik toplum yapılarının egemenliğinin sarsılmasını ve evrensel terimlerle tanımlanan kişiler arasında daha eşitlikçi yatay toplumsal ilişkilerin doğmasını öngörür. Bu noktada iki tarihi gelişme öne çıkmaktadır; Fransız Devrimi ve Amerikan Devrimi.

Turner'a göre, modern yurttaşlık ilkesi çerçevesinde siyasal katılım, bireylerin belirli özgül niteliklerine bakılmaksızın toplum üyeliğine dayalı olduğu ulus-devletlerin gelişmesi ve piyasanın büyümesiyle yaygınlaşmıştır. “Evrensel yasal

ilişkilere” belli bir güvence sağlayan “biçimsel hukuk” da modern devlet yapılanmaları içinde gelişmiştir. Bu bakımdan Turner, “modern eşitlik” çözümlemesinin tarihini, “özgürlük, eşitlik, kardeşlik” sloganı ile tanımlanan 1789 Fransız Devrimi’nden başlatmak olanaklıdır der (Turner B. , 1997, s. 20). Bunun yanı sıra 1765’de *Stamp* yasası ile başlayan ve Bağımsızlık Bildirgesi ile sona eren Amerikan Devrimi, genel toplumsal katılıma dayanan bir siyasal ölçüt olarak eşitliğin geçirdiği modern evrimin bir başka önemli veçhesiydi. Her ne kadar Amerikan devrimine, mülkiyet yararına mülk sahipleri önderlik etmiş olsa da her insanın, eşit bir temelde ve doğası gereği “mutluluğa ve özgürlüğe” sahip olduğu düşüncesinin yerleşmesine katkısı olmuştur. Turner, Tocqueville’in 1835’de yazdığı *Democracy in America*⁹ başlıklı makalesinin hareket noktasının “Fransa’nın feodal rejimi ile Amerika toplumunun demokratik yapısı arasındaki karşıtlık” olduğunu söyler. Tocqueville, bireysel özgürlükler ile toplumsal eşitlikçilik arasındaki çatışma konusunda klasik bir çözümleme yapmaktadır (Turner B. , 1997, s. 21). *Democracy in America* başlıklı makaleye bir eleştiri olarak J.S. Mill, demokratik eşitliğin yol açabileceği tehlikelerden bahsetmiş “çoğunluğun siyasal egemenliğinin” yaratacağı sorunlara dikkat çekmiştir. Mill’e göre demokrasi, Turner’ın aktarımıyla “halkın iyi yönetim güvencesine sahip olduğu bir toplumsal düzen” olarak tanımlanır ve böyle bir toplumsal düzene, ancak “azınlığın çoğunluğu yönetmesiyle” ulaşılabilir (Turner B. , 1997, s. 22).

Rawls ise, *A Theory of Justice*¹⁰ başlıklı çalışmasında “liberal yurttaşlık geleneğini toplumsal ekonomik zenginlik anlayışı ile uzlaştıracak bir toplumsal adalet kuramı belirlemeye çalışmıştır (Turner B. , 1997, s. 45-46). Turner’ın aktarımıyla, Rawls, adil bir toplum tanımını, kişinin özgürlüğünün başkalarının özgürlüğü ile çatışmadığı ve eşit temel özgürlüklerin genişletildiği bir toplum olarak yapar. Toplumsal ve ekonomik eşitsizlikler konusunda “adalet ve hak gözetme” anlayışının yerleşmesini sağlayacak bir dizi öneri ortaya koyar. Şöyle ki, “toplumdaki eşitsizlikler en fazla yararı en az avantajlılara sağlayacak

⁹ (Tocqueville, *Democracy in America*)

¹⁰ (Rawls, 1971)

biçimde” düzenlemelerle giderilebilir. Bu düzenlemeler ise ancak bir toplumdaki görev ve konumların, fırsat eşitliği gözetilerek, herkese açık olması temelinde yapılabilir. Bu durumda adalet kavramının da yeniden tanımlanmasına ihtiyaç duyulmaktadır. Rawls’ın düşüncesinde “toplumsal adalet” eğer temel toplumsal malların bölüşümü “en az kayırılan” bir başka deyişle dezavantajlı gruplar lehine olmayacaksa “herkes arasında eşit bölüştürülmelidir.” Turner, Rawls’ın kuramını “kısmen faydacı ussalcılığı –bir toplumsal yeniden bölüşüm ilkesi ile birlikte- azami kişisel özgürlük düzeyiyle uzlaştırmaya çalışması” nedeniyle ilginç bulur (Turner B. , 1997, s. 45-46).

Batı’da yapılan modern toplum tartışmalarında 19. ve 20. Yüzyılda yaşanan siyasi gelişmelerin etkileri açıktır. Fusun Üstel 19. yüzyıl sonlarının hem imparatorluklar hem de bu imparatorlukların “tutsağı” halklar açısından önemli gelişmelere sahne olduğuna değinir. Halkların “özgürleşerek ulus-devletler kurma ideali”, 20. Yüzyılda 1. Dünya savaşı ile sonuçlanmıştır. Üstel, 20. Yüzyılın sonunun en belirgin özelliğini “etnik ve dinsel kökenli” çatışmalarla şekillenen bir “belirsizlik ortamı” olarak tanımlar. Üstel, 19. Yüzyıl boyunca ve 20. Yüzyılın büyük bölümünde izinden gidilen iki büyük düşünce okulu ve siyasal proje, yani liberal ve Marksist dünya görüşlerinin de toplumsal sorunlara tam anlamıyla çözüm üretemediğine dikkat çeker. Öyle ki, “...20. yüzyıla damgasını vuran liberal ve Marksist projelerin her biri, tarihin “ikincil” tanımlamasıyla görmezden geldikleri etnik, dinsel (ve Marksist özelinde ulusal) bölünmelerin zayıflayacağı ve son tahlilde ortadan kalkacağı konusunda aynı oranda inançlıydılar.” Hatta din ve etnisite gibi kavramlara sadakat “patolojik olgular” olarak nitelendirilmekteydi (Üstel, 1999, s. 9-11). Her iki düşünce okulu da modernitenin içine doğmuş olduğundan “farklılıklardan” çok “benzerliklerin” hâkim olacağı ve dolayısıyla “entegrasyonun” sağlanacağı bir gelecek tasarımına sahiptiler. Bu yaklaşımlar ışığında Batının dünyanın yoksul, etnik ve dinsel bölünmelerin olduğu diğer bölgelerine “ihraç ettiği demokrasi” de yeni otoriterlik biçimlerin ortaya çıkmasına engel olamamıştır. Ayrıca Üstel, iktisadi hayatın genel durumu işsizlik, yoksulluk, adaletsiz gelir dağılımı olan ülkelerde seçimlerle iş başına gelen ve

kimi zaman “demokratik sistemin arkasına gizlenerek” siyasallaşan etnik ve dini gruplara da dikkat çekmektedir (Üstel, Yurttaşlık ve Demokrasi, 1999, s. 11).

Dolayısıyla Batı toplumlarının modernleşme tarihi içinde yapılan tartışmalar hem toplumlar hem de bireyler açısından heyecan verici fikirler sunduğu kadar kısıtlılıklara yer vermesi bakımından dikkat çekicidir.

Günümüzde ise ekonomik ilişkilerin uluslararası boyutunun da etkisiyle modern ulusal yönetimler için baş gösteren sorunlardan birisi yurttaşlığın siyasal ve ekonomik bileşenlerinin aynı anda korunup sürdürülebileceği siyasal programlar geliştirmenin güçlüğüdür. Güçlü sanayi toplumlarının 1980’lerin başında geçirdiği sarsıcı ekonomik gerileme büyük bir siyasal sorun ortaya çıkarmıştır. Turner, toplumsal eşitsizliğin kaçınılmaz olduğunu fakat eşitsizliğin kabul görüp görmeme şartlarını, eşitsizliğe eşlik eden tüketim düzeyi, toplumsal hareketlilik, kamu ve devlet yönetiminin yansızlığı gibi bir dizi koşula bağlar. Turner’a göre yurttaşlık sınıfsal eşitsizliği azaltabilir, ancak reformcu yönetimler, eşitsizliği – özellikle de gelir eşitsizliğini – ortadan kaldıramamışlardır. Bununla birlikte dünya savaşları sonrasında yaşanan “sonuçlarda eşitsizlik” fırsat eşitliğini destekleyen çeşitli kurumlar sayesinde hoş görülebilir hale gelmiştir (Turner B. , 1997, s. 56-57).

Literatürde “Modern Vatandaşlık” iki felsefi gelenekten yola çıkılarak sınıflandırılmaktadır. Bunlar “Liberal-bireyci gelenek” ile “klasik veya cumhuriyetçi” gelenek olarak adlandırılmaktadır (Kadıoğlu, Mayıs 2009).

1.2.1. Liberal-Bireyci Yurttaşlık

Turner, birey ve bireycilik anlayışlarına yönelik olarak üç tarihsel tanımdan bahseder. İlki, 17. ve 18. Yüzyılda ortaya çıktığı şekliyle özellikle mülkiyet bakımından bireyin hak ve yükümlülüklerini öne çıkararak “klasik bireyciliktir”. İkincisini “ekonomik biçimiyle bireycilik” olarak tanımlar ve bu kavrayışta zenginliğin üretiminde başarının ve girişimin önemi vurgulanmış ve birey ekonomik değişimin katalizörü olarak tanımlanmıştır. Üçüncüsünü ise “siyasal

biçimiyle bireycilik” olarak adlandırır ve bu tanımlamada bireyin kendi çıkarlarını gözetmek üzere siyasal eylemlerde bulunma hakkı vurgulanır. Turner’a göre erken kapitalist dönemde “bireycilik” geleneksel varoluş biçimlerini dönüştüren bir sistemdir ve dolayısıyla bireyciliğin din, siyaset, ekonomi, hukuk gibi alanlarda “bir bireysel haklar öğretisi” olarak tarif edilebileceğini belirtir (Turner B. , 1997, s. 94).

Leca’ya göre, bireycilik kavrayışında “modern birey” ile “modern yurttaşın” tek ve aynı hukuksal ve toplumsal bir birim gibi ele alınması yani bireyciliğin güçlü bir biçimde yurttaşlığa bağlı olması genelde kabul gören bir yaklaşımdır. Bununla birlikte bireyciliğin, özellikle yönetimin her türlü icrasını meşrulaştırma ve siyasal yükümlülükleri kabul etme boyutu içinde, “yurttaşlık bunalımı”na yol açtığı (ya da onun bir belirtisi olduğu) da savunulmaktadır” (Leca, 1998, s. 34).

Kadioğlu ise, Anglo-Amerikan siyasal kuramında, liberal-bireyciliğin 17. Yüzyıldan itibaren ve özellikle Thomas Hobbes’un görüşleri ile şekillendiğini ve etkili bir düşünce biçimi halini aldığını belirtir (Kadioğlu, Mayıs 2009). Liberal bireycilik yaklaşımında, vatandaşlık bir “statü” olarak tanımlanır ve bu statü temelinde “haklar” tanımlanır. Haklar temelinde tanımlanan bu vatandaşlık statüsü ihtiyaçlar ve yetkilere bağlı bir vatandaşlık tanımının ortaya çıkmasına neden olur. Dolayısıyla bir “statü olarak vatandaşlık”, bireylere, birlikte yaşamının temel ilkeleri dışında hiçbir “vazife” yüklemeyiz. Bu kavramsallaştırmada bireyler birbirleri ile sözleşme temelinde ilişkiye girerler. Bireylerin kamusal katılım ve siyasal faaliyetleri kendi seçimleri doğrultusunda gelişir. Liberal-bireyci gelenekte, vatandaşlık kavramı sözleşme dışında hiçbir sosyal bağ yaratmaz. Ancak bu vatandaşlık kurgusunda sosyal bir varlık olarak insanın sosyal dayanışma, ortak amaç duygusu ile hareket etme gibi isteklerinin göz ardı edilmesi mümkündür. Kadioğlu’nun da dikkat çektiği üzere liberal-bireycilik anlayışı bireylere “vatandaşlık statüsü” verirken “sosyal bir varlık olarak eksik ve fakirleşmiş bir birey üretme” ihtimalini de barındırır (Kadioğlu, Mayıs 2009, s. 120-123).

Gülalp de, bireyci yurttaşlık tanımlamasında yer alan bireyin özel hayatının kutsallığı vurgusuna değinir (Gülalp, 2017). Kapitalizmin ortaya çıkışına paralel olarak Aydınlanma döneminde gelişen yurttaşlık kavramsallaştırılmasında yurttaş, görevleri ile tanımlanan bir birey olarak değil sahip olduğu haklar ile tanımlanan bir bireydir. Dolayısıyla tarihsel atıfla siyaset yani bir anlamda devlet artık bu bireyin “görev olarak hayatını yönlendirdiği bir odak değil, o bireyin hizmetinde bir kurumdur.” Yurttaşın siyasete katılmak veya katılmamak kendi iradesine bağlıdır, siyasete katılmak bir yurttaşlık “hakkıdır” ama yurttaş isterse temsilcilik görevi üstlenir ya da temsilcilerin seçimi aracılığıyla siyasete katılır. Liberal-bireyci yurttaşlık düşünce yapısı içinde devlet, haklar taşıyan yurttaşla karşı birtakım hizmetlerle yükümlüdür; bu tanımlamada devlet, yurttaştan hizmet beklemediği gibi, yurttaşın eylemlerine karışmadığı alanlar ve durumlar vardır. “Bu yurttaşlık tanımında öncelikli olan ortak bir karar verme platformu olarak demokrasi değil, bazı ihlal edilemez bireysel haklardır. Demokrasi ancak yurttaşların siyasal katılım hakkı olarak ortaya çıkar” (Gülalp, 2017, s. 140).

Üstel de, John Locke ve Thomas Hobbes’dan kaynaklanan ve en çağdaş yorumunun John Rawls’da bulunabileceğini belirttiği “liberal-sözleşmeci yurttaşlık” yaklaşımının, en ayırt edici özelliğinin, bireyi ait olduğu bir toplulukla değil yurttaşlık “etiketi” çerçevesinde ele alması olduğunu söyler. (Üstel, 1999). Liberal yaklaşımda devlet ve sivil toplum kavramlarının bir takım özellikleri benzer olmakla birlikte temelde farklılık içerirler ancak hem sivil toplum hem de devlet çıkar üzerine kuruludur. Temel farklılık bakımından devlet, sivil toplumun aksine zora dayalı ve zorunlu bir kurumdur. Üyelerinin yaşam ve ölümleri üzerinde tasarrufta bulunma gücüne sahip olan devlet aynı zamanda üyelerinin yurttaşlık “durumları” üzerinde de irade sahibidir. Öte yandan liberal-sözleşmeci yaklaşımın temsilcilerine göre devlet soyut ve biçimsel bir kurumdur ve bütünün çıkarının temsilidir. Sivil toplum, bireylerin farklı ve değişken kimliklerin “taşıyıcısı” olarak karşılaştıkları alan olmasına karşın devlet her türden kimlikten “arınmış” bir alandır. Bu tanımlama içinde soyut devlet ile soyut yurttaş birbirini hem gerektirir hem de tamamlar. (Üstel, 1999, s. 59).

Kantçı liberal yaklaşıma göre bireysel haklar genel faydadan üstün tutulmaktadır. Yani genel yarar adına bireysel haklar feda edilemez ve bireysel hakları belirleyen ve koruyan adalet ilkeleri herhangi bir özel “yarar” anlayışına dayandırılmaz. Hakları “haklı kılan” nitelikleri, genel refahı artırmaları ya da yarar sağlamaları değil aksine birey ve toplulukların kendi değer ve amaçlarını seçebilme özgürlüğüne sahip oldukları adil bir çerçeve sunmasıdır (Üstel, Yurttaşlık ve Demokrasi, 1999) Üstel, liberal anlayış içinde “özgürlükçü” ve “eşitlikçi” liberal yaklaşımlara da değinir. Eşitlikçi liberal yaklaşımda refah devleti desteklenmekte ve refah, eğitim, sağlık vb. kimi sosyal ve ekonomik hakları içeren belirli bir insan hakları modeli tercih edilmektedir. Özgürlükçü liberal yaklaşımı benimseyenler ise pazar ekonomisini savunmakta ve yeniden paylaşımcı siyasetlerin insan haklarını zedelediğini ileri sürmektedirler. Liberal yaklaşımların “bireysel hak” kavramı çerçevesinde ister eşitlikçi ister özgürlükçü yaklaşımlarla olsun bireyleri her biri ayrı amaç, çıkar ve yarar anlayışına sahip bağımsız ve özerk kişiler olarak kurgulaması “siyasal faaliyetin de özelleştirilmesine” olanak sağlar (Üstel, 1999, s. 60)

Üstel’in aktarımıyla, Giddens, yurttaşlık haklarının, homojen bir sosyal düzenleme bütünü olmadığını ileri sürer. Bu bağlamda, burjuva mücadeleleri sonucunda ortaya çıkan liberal haklar ile sosyalizm ya da diğer emekçi sınıf eylemleri tarafından geliştirilen refah taleplerinin karşılaştırılamayacağını savunur. Başka bir ifadeyle, 19. Yüzyılda liberal burjuva hakları ile 20. Yüzyıldaki eşitlik vurgusu taşıyan sosyalist talepler arasında zorunlu hiçbir benzerlik bulunmamaktadır (Üstel, 1999, s. 60).

Bu tanımlamalar ışığında liberal bireyci yurttaşlık kuramına göre, toplumsal faydaya ilişkin bir kamu tanımı, bir kamu zorlaması olamayacağını, çünkü bireyin yaşamının bu tür tanımlanmalarla belirlenemeyeceğini söylemek mümkündür.

Liberal anlayışların yurttaşlık kavramı içinden bireyi bu şekilde tanımlaması 1980’lerden başlayarak “toplulukçu” yaklaşım olarak bilinen bir başka düşünce akımı tarafından sarsıldı. Charles Taylor, Michael J. Sandel, Alasdair MacIntyre

ve Benjamin Barber gibi yazarlar başta olmak üzere, liberal paradigma farklı açılardan eleştirildi. Örneğin Toplulukçu yaklaşım çerçevesinde Sandel, liberal bireyci yaklaşımı “bedenden ayrılmış benlik”i savunmakla, Taylor, bireyi “çevre ve koşullardan soyutlanmış benliğe indirgemekle”, MacIntyre ise topluluğa ilişkin rehber ilkelerin eksikliği ve bireye ilişkin “cılız” bir anlayışa sahip olmakla eleştirmişlerdir (Üstel, 1999, s. 64).

1.2.2. Toplulukçu-Cumhuriyetçi Yurttaşlık Anlayışı

Toplulukçu yurttaşlık kuramı, Aristoteles’ten Rousseau’ya kadar oldukça geniş bir fikir yelpazesinden etkilenir öte yandan haklar ve sorumluluklarla birlikte katılım ve kimlik konularına da önem verir. Roma’daki “özgür yurttaş” fikrinden yola çıkarak özgürlüğü, başkalarının keyfi müdahalelerinden korunma ve diğer yurttaşlar arasında kapsayıcı bir güven duygusuyla yaşayabilme imkânı olarak gören bu kuram, Amerikan ve Fransız Devrimlerinin temelindeki özgürlük motifini de içinde barındırır. Philip Pettit’e göre bireye atfedilen, diğerlerinin keyfi güçlerinden arındırılmış özgürlük vurgulu vatandaşlık statüsü toplulukçu düşüncenin gelişiminde öne çıkan bir durumdur (Pettit, 1998, s. 14-15).

Üstel, Toplulukçu düşüncenin demokrasi ve yurttaşlık yaklaşımlarını “modernite ile olan bir hesaplaşma” olarak niteler (Üstel, 1999). Toplulukçular, bireyci yurttaşlık yaklaşımını “atomizasyona” yol açabileceği ve bu nedenle de topluluk yaşamını tahrip edebilecek bir etkiye sahip olması nedeniyle eleştirirler. Buradan yola çıkarak “kamu ruhuyla harekete” geçen, görev ve sorumluluklarla donatılmış etkin ve katılımcı bir yurttaş modeli önerilir. Bu yurttaş modelinde bireyin katılımını yönlendiren ana unsur “ortak yarar anlayışını çeşitli ölçeklerdeki aidiyet ve topluluklarla” temellendirmektir. Dolayısıyla toplulukçular, modern devletin yurttaşlığı sadece “hak ve talepler” sistemi içinde tutan ve dolayısıyla *depolitize* eden yapısına karşı, yurttaşlığı bir topluluğa aidiyetle, “sorumluluk ve taahhüt yoluyla *politize* etmeyi” amaçlamaktadırlar. Toplulukçu yaklaşımın bir değişkeni

olarak “cumhuriyetçi yurttaşlık” (*civic republicanism*), bireyler arasındaki sözleşmeye dayandıran liberal-bireyci anlayıştan farklı olarak yurttaşlığa bir “pratik” olarak yaklaşmaktadır. Cumhuriyetçi gelenekte bireylerin ve toplulukların farklılıklarından ziyade onların diğer bireylerle paylaştıkları ve onları toplulukla bütünleştiren özellik ve bağlar üzerinde durmaktadır. Bu bağlar sözleşmeci değildir ancak bir hayat tarzını paylaşmaya ve belirlemeye dayanır. Bireyler topluma göre öncelik taşımazlar ve “görevler” söylemi vardır. Bireyler toplum içinde anlam kazanırlar ve çoğu kez toplumsal olarak tanımlanmış rolleri seçerler. Cumhuriyetçi yurttaşlıkta belli bir siyasal topluluğun belirlenmiş kimliği ve sürekliliği söz konusudur ve bireylerin ortak sorumluluğu bu kimliğin sürekliliğini sağlamaktır üstelik bu durum bireylerin yurttaş olarak yerine getirip getirmemekte özgür oldukları bir sorumluluk değildir. Dolayısıyla, bireyler bu türlü sorumluluğu yerine getirilmeleri sayesinde yurttaş olur ve kalırlar yani “Yurttaş Cumhuriyetçiliği katılımı görev haline getirerek yurttaşlığın merkezine taşır ve aynı zamanda katılımı da tanımlar” (Üstel, 1999, s. 69-71).

Kaya da, günümüz ulus-devletlerinin siyaset anlayışları bakımından ikili bir tasnif yapar. Ulusal, kültürel, etnik ve dinsel farklılıkların yönetimi konusunda benimsenen bu yaklaşımlar “cumhuriyetçilik” ve “liberal çokkültürcülük” olarak tanımlanmaktadır. Günümüz ulus-devletlerinin siyaset yapma biçimlerini şekillendiren *cumhuriyetçi* anlayış, farklılıklar referans alınarak üretilen siyaset biçimlerinden ziyade “farklılıklar üstü” bir yönelimle, dil, din, ırk, cinsiyet farkı gözetmeksizin siyasal yurttaşı “milli eğitim” yoluyla “yaratmaya” çalışır. Bu “siyasal kimliğe” bürünmüş yurttaş vatana ve devlete sadakat ile yükümlüdür. Kaya, günümüz siyaset felsefesinde cumhuriyetçi siyaset biçimine denk düşen yaklaşımın “çeşitlilik-üstü-bütünlük” (*unity-over-diversity*) kavramı ile tarif edildiğini belirtir. Cumhuriyetçi yaklaşımda temel olan yurttaşlar arası eşitlik halidir. Dolayısıyla bu yaklaşımda, farklılıklara öncelik verilmesinin yurttaşlar arası eşitlik halini tehlikeye atabileceği düşüncesi önemli bir yer tutar ve etnik, dinsel, kültürel gruplara yönelik “imtiyazlı grup hakları” fikrine olumlu yaklaşılmaz. (Kaya, 2005, s. 43). Başka bir deyişle cumhuriyetçi yaklaşımda

devletin tarafsız kalma ideali tüm yurttaşların yasalar önünde “eşit olma” sı ile sağlanabilir. Ancak bu ideal toplumsal çeşitliliği göz ardı ederek “asimilasyoncu” bir kimliğe bürünme tehlikesini de barındırmaktadır. (Kaya, 2005, s. 44).

Toplulukçu yaklaşım tartışmalarının, 1980’lerde yoğun biçimde tekrar siyaset felsefesi gündemine geldiği, ve bu tartışmaların “ortak toplumsal pratikler, kültürel gelenekler ve paylaşılan toplumsal anlayışta zaten var olduğu inancından” yola çıkarak şekillendiği yorumu yapılmaktadır (Üstel, 1999, s. 64-65).

Ancak, ulus-devlet aidiyeti ve onun sınırları içinde tarif edilen yurttaşlık günümüz toplumları için yeterliliğini gün geçtikçe kaybetmektedir. Katı biçimde belirlenmiş olan bu aidiyet biçimi, sınırlarını “ulus-ötesi yurttaşlık” kategorilerine doğru esnetmek ihtiyacındadır (Muammer Tuna, 2014).

1.2. Yurttaşlık Yaklaşımları Eleştirisinde Ortak Kesen: Kadın Yurttaş

Kadınların, eşit yurttaş olma mücadelesi, dünyada ve Türkiye’de feminist hareketin ana eksenlerinden birini oluşturmaktadır. Kadınların “yurttaş” olarak tanımlanması modern devletin geleneksel toplumsal yapıları değiştirmesi ile yakından ilişkilidir. Kadınları “etnik ve dinsel cemaatlerin geleneklerinin içinde tutan kurum ve alışkanlıklar” modern devlet süreci ile bir dönüşüme girmiştir. Modern devletin yurttaşlık haklarının kadınların da lehine geliştiği öne sürülmüştür ancak bu yaklaşıma karşılık modern devlet yapısının müdahalelerinin kadınları “araç” olarak kullandığı da sıkça dile getirilmektedir. Devlet, kadınları ev içinde veya “ikinci sınıf” rollerle kamusal alanda görevlerle işgücü olarak veya “ulusal bir tehlike” durumunda cephede harekete geçirerek araçsallaştırır. Dolayısıyla erkeklerin çıkarları ile ulusun öncelikleri arasındaki örtüşme bazı feministler tarafından “devletin kendisinin erkeklerin çıkarlarının doğrudan bir ifadesi olduğunu öne sürmelerine neden olmuştur” (Kandiyotti, 1997, s. 148-149). Başka bir deyişle, uluslaşma-modernleşme süreçleri, toplumun biyolojik ve ideolojik üretiminde “kadın yurttaşı” araçsallaştırmıştır. Kadınların denetimi,

özellikle de cinsellikleri üzerinden denetimi ulusal ve etnik süreçlerin merkezinde yer alır. Bu bağlamda kültürün taşınmasında ve “yeniden üretilmesinde” önemli bir rol oynarlar. Toplumsal olarak “ulusun anneleri” olarak tanımlanan kadın, tıpkı soy, aşiret ya da akrabalarla ilgili kurulan “sadakat” bağları gibi ulusa da bu cinsiyet temelli bağ üzerinden eklemlenir. Aradaki fark, geleneksel yapılarda tek tek erkekler üzerinden kurulan bu ilişki, modern toplumlarda bir de devlet eliyle, devletin yasal yönetim aygıtlarınca dayatılır (Kandiyotti, 1997, s. 149).

Üstel, Batı düşünce tarihinde, 18. Ve 19. Yüzyıllarda Aydınlanmacı liberal geleneğin “özel alan/kamusal alan” ve “akılcı dünya/akıl dışı dünya” hiyerarşilerine ve bu yaklaşımın özellikle kadınların “yurttaşlaşma” süreçlerine doğrudan etkisine dikkat çeker. Bu bağlamda akılcılığı kamusal alanla, duygusallık atfedilmiş akıl dışılığı ise özel alanla ve kadınla özdeşleştiren Aydınlanma düşüncesi, doğal hakların koruyuculuğunu ise toplumsal sözleşmenin aktörleri olarak kabul edilen “ailenin efendileri” olan mal sahibi erkeklere bağışlamıştır (Üstel, 1999, s. 121-122).

Kadın yurttaş açısından değerlendirildiğinde, hem “liberal” hem de “toplulukçu” yurttaşlık anlayışlarının pek çok sorunu barındırdığı dikkati çekmektedir. Kuramda yer aldığı haliyle yurttaşlık kavramını bireysel çerçevede inşa eden liberal yaklaşımın en belirgin özelliği, yurttaşları benzer özelliklerle “donatılmış bireyler” olarak ele alınmasıdır. Dolayısıyla bu ele alma biçimi sınıf, etnik köken, din ya da toplumsal cinsiyete dayalı farklılıkları yurttaşlık açısından ilgisiz görür. Tekil yurttaşların eşit statüye, hak ve görevlere sahip oldukları varsayımından hareket eden, yani soyut bir haklar anlayışını ve evrenselliği temel alan liberal yurttaşlık geleneği, özellikle sınıf, toplumsal cinsiyet ve farklı aidiyetler temelinde biçimlenen “iktidar gerçeğini ihmal etmektedir”¹¹

Hem liberal hem de toplulukçu teoriler, baskın olan grubun sosyal ve kültürel değerlerini evrenselleştirme eğilimi içindedirler. Dolayısıyla da kadınları “erkek egemen iktidar” aracılığı ile örtük bir biçimde de olsa dışarıda bırakmış olurlar.

¹¹ Üstel, a.g.e.

Polat'ın çalışmasında da değindiği gibi, bazı grupların ayrıcalık sahibi olduğu, bazı grupların dışlandığı bir toplumda dışlanan grupların kültürel bağlılıklarını ve deneyimlerini görmezden gelmek, bir toplumu “homojenleştirmekle” kalmaz, göz ardı edilen grupları “marjinalleştirir ve sindirir” (Polat, 2010).

Batı literatürü içinde yapılan modern dönem “kadın yurttaş” tartışmaları Türkiye'deki feminist yaklaşımlarla da paralellikler içerir. Türkiye'deki tartışmaların çeşitliliğine ilişkin olarak, Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılma ve ardından Türkiye Cumhuriyeti döneminin ulus-devlet olma sürecinde yaşanan “sekülerleşme” ve “modernleşme” boyutlarına dikkat çekilmektedir (Çakır, 2014, s. 234).

Somut bir örnek olması bakımından, Rona Aybay'ın Türkiye'de Cumhuriyet dönemi yurttaşlığı bahsinde geçen Türk vatandaşlığını kazanma konusuna bakılabilir. Türkiye Cumhuriyeti 1961 Anayasası bağlamında “Türk” vatandaşlığı kazanma bahsindeki çelişki dikkat çekicidir (Aybay, 1982). Anayasa metninde, Türk yurttaşlığının soydanlık (*neseb*) yoluyla kazanılma ilkeleri açıklanmıştır; buna göre bir çocuğun “Türk” yurttaş olabilmesi için Türk bir anne veya babadan doğmuş olması gerekmektedir. Ancak aynı metinde Türk kadının yabancı babadan olan çocuğunun yurttaşlık konusunun kanunla düzenleneceği belirtilmektedir. Yani “Türk ananın çocuğunun Türk olacağı zaten öngörülmüşken ikinci bir cümlede babanın yabancı olması halinde çocuğun Türk yurttaşlığı kazanıp kazanamayacağı konusunun kanunla düzenleneceğinin belirtilmesi açık bir çelişkidir” (Aybay, 1982, s. 32).

Yukarıdaki alıntılar ışığında, siyasal, kültürel ve hukuksal düzlemlerde kadın ve erkek yurttaşların kamusal alanlarda eşitliği konusundaki çatışmalar kolaylıkla çözümlenememektedir. Yurttaşlık yaklaşımlarının idealize ettiği kavramlar gündelik yaşam pratiklerinde karşılık bulamamaktadır.

1.4. Modern Toplum-Birey Kavramsallaştırmasında Şarkiyatçılık

Sosyal ve beşeri bilimlerin klasik konularından birisi olarak sosyal ve kültürel farklılaşma, doğu ve batı toplumlarının karşılaştırılmasında özellikle Batı'nın emperyalist yayılma dönemi boyunca doğu toplumlarını nasıl yorumladıkları konusu ile gündeme gelmektedir. Özellikle 1970'li yıllarda akademik olarak bir ilgi alanı haline gelen Şarkiyatçılık tartışmaları, Edward Said'in *Orientalizm* başlıklı çalışmasının ve bu çalışmaya yönelik eleştirilerin de etkisiyle çeşitlenmiştir (Turner B. S., 2002, s. 17-18).

Şarkiyatçılık, Üçüncü Dünya'nın "azgelişmişliğinin" içsel nedenlerine ışık tutmaya çalışan literatür içinde sıklıkla başvurulan bir yaklaşımdır. Bu literatür ağırlıklı olarak Ferdinand Toennies, Emil Durkheim ve Max Weber gibi önde gelen sosyal bilimcilerin çalışmaları üzerinde temellenir. (Kadıoğlu, 1999). Bu sosyal kuramcıların düşünceleri doğrultusunda toplumlar iki "ideal-tip kutup olarak" ele alınır. Basit ve karmaşık toplumları niteledikleri varsayımıyla, Tönnies'in "cemaat" ile "toplum" arasında yaptığı ayırım, Durkheim'in "mekanik dayanışma" ve "organik dayanışma" üzerinde odaklanması ve Weber'in çalışmalarında incelediği konular modernleşme perspektifi olarak adlandırılan yaklaşımın kökenlerini oluşturur. Buradan yola çıkarak toplumların geleneksel ve modern olmak üzere iki ayrı kutup tipleri olarak ele alınması ve modernleşmenin "ilerlemeci" özelliğine vurguyla gelenekselden modern tipe bir geçiş olarak tanımlanması yaklaşımları gelişmiştir. Modernleşme perspektifi, geleneksel niteliklerin, geleneksel içsel değer sistemlerinin korunmasını ve geleneksel kurumların varlığını azgelişmişliğin hem bir ifadesi hem de nedeni olarak belirler. Buradan yola çıkarak sayılan özelliklerin modernleşmeyi engelleyen unsurlar olduğu varsayımında bulunur (Kadıoğlu, 1999, s. 104-105).

Edward Said, "Oryantalizm" başlıklı çalışmasında tarihsel tecrübe içinde felsefi ve politik motiflerini ele aldığı geniş bir Oryantalizm tablosu çizer. (Said, 1998). Sanatkarların, düşünürlerin eserlerini bir kronoloji içinde ele alır ve "modern oryantalizmin" gelişim çizgisini inceler. "Bugünkü Oryantalizm" başlığı

altında ise 1870'lerden başlayan dönemi İkinci Dünya savaşı ile en yüksek noktasına ulaşan “Doğu'nun büyük sömürgecilik çağı” olarak tanımlar. İngilizlerin, Fransızların ve Amerikalıların sosyal gerçekleri içinde oryantlizmin tablosunu çizdiği bu çalışmasında Gramsci'nin *hegemonya* tanımına atıfta bulunur. Edward Said'in yorumuyla, Gramsci uygar toplumla, politik toplum arasında faydalı bir analitik ayırım yapar: Bunlardan ilki yani “uygar toplum”, okulları, aileleri ve sendikaları ile gönüllü veya zorlaması olmayan bir beraberliktir. Diğeri yani “politik toplum” ise, ordusu, polisi ve merkez bürokrat sistemi ile ayakta durur. Politik toplumun oynadığı rol siyaset ve dolayısı ile “üstünlük kurmak” olarak açıklanır. Bu tanımlama çerçevesinde “kültür” uygar toplumun alanıdır. Fikirler bu toplumda etkinlik kazanırlar, kurumlar ve kişiler bu toplumun içinde, zorla değil fakat Gramsci'nin *consensus- görüşbirliği* adını verdiği durumla varlıklarını sürdürürler. Yine bu tanımlamada, totaliter olmayan bir toplumun içinde bazı fikirlerin diğerlerinden daha çok yayıldığı örneğinde olduğu gibi “bazı kültürel formlar diğerlerinin yanında üstünlük taşırlar.” Said bu kültürel üstünlüğün aldığı şekle Gramsci'nin *hegemonya* dediğini ve Endüstriyel Batı toplumunun yaşadığı kültürel çağı anlayabilmek için bu kavramın büyük değer taşıdığını söylemektedir. Bu bağlamda, Oryantalizmin devamlılığını sağlayan ve ona güç veren durum tam da Batı'nın bu hegemonyası veya kültürel hegemonyasının yan etkileridir (Said, 1998, s. 19).

Şarkiyatçı bakış açısının bir eleştirisi de özellikle Weber'in tanımladığı haliyle yurttaşlık kavramına ilişkindir. Çünkü Weber'e göre sadece Batı'da kelimenin anlamıyla *şehir* var olmuştur dolayısıyla sadece Batı'da *civis, Romanus, citoyens, bourgeois* kelimeleri karşılığı olarak yurttaş kavramı gelişmiştir (Işın, Mayıs 2009, s. 37).

Tam bu noktada, Işın'ın Batı geleneği içinde gelişen Osmanlı ve Türkiye Cumhuriyeti yurttaşlığı kavramsallaştırmasına ilişkin saptamasını anmak gerekirse;

“...cumhuriyetçi vatandaşlığın doğuşunda şarkiyatçılık ve milliyetçiliğin kritik bir rol oynadığı geniş bir bağlamı yok sayarak değerlendirmek yanlış olur. Vatandaşlık hakkındaki şarkiyatçı ve milliyetçi varsayımları verili olarak almak ve bunları, vatandaşlığın cumhuriyetçi kurumlarda nasıl kullanıldığının çeşitli yollarını yorumlayan analizlerde kullanmak şarkiyatçılığa ve tersine şarkiyatçılığa yol açmaktadır” (Işın, Mayıs 2009, s. 47).

Bu durumda, şarkiyatçılık yaklaşımından kaçınarak Osmanlı vatandaşlığına dair ne türden bir araştırmaya girişilebileceği sorusu akla gelir. Işın bu konuda araştırılması gereken bir grup sorun belirler. İlk sorun grubu, 1830’lar ve 1920’ler arasındaki uzun 19. Yüzyılda Türkiye vatandaşlığının “Batılılaşma, Genç Osmanlılar, Genç Türkler” tartışmaları ışığında ele alınmasıdır. İkinci sorunlar grubunda ise, Osmanlı imparatorluğunun özellikle 16. ve 17. Yüzyıllardaki genişleme dönemi ve bu dönemde azınlıkların durumunun sıklıkla “millet sistemi” içinde ve Weber’ci yaklaşımla ele alınan “İslam şehri” yani *medeniye* olguları çerçevesinde tartışılmasıdır. Işın, vatandaşlığı genelleşmiş bir “ötekilik” sorunu olarak anlamayı önerir ve bu yaklaşımın yurttaşlığın “çağdaş temsillerinin” yeniden kurgulanmasında daha faydalı tezler üretilmesine yol açacağını ileri sürer (Işın, Mayıs 2009, s. 48).

1.5. Bireyci ve Toplulukçu Yurttaşlık Yaklaşımlarında İnsan Hakları

Alan Duben, hukukçu Karel Vasak’ın, İnsan Haklarını, Fransız Devrimi’nin “özgürlük”, “eşitlik” ve “kardeşlik” temalarına atıfla üç kuşak halinde sınıflandırdığını belirtir (Duben, 1994). Bu sınıflandırmaya göre, birinci kuşak insan hakları “sivil ve politik haklar” liberal bireyci düşünce akımlarının etkisiyle şekillenmiştir. Liberal düşüncenin temelinde bireyin “devlet”e karşı korunması yatar. Evrensel İnsan Hakları Beyannamesi’nin¹² 2-21. Maddeleri, *yaşama hakkı, bireyin özgürlüğü ve güvenliği, ayrımcılıktan korunma, işkence ve kötü muamele ve keyfi tutuklanmadan korunma, adil yargılanma hakkı, din, vicdan ve ifade*

¹²<https://www.unicef.org/turkey/udhr/gi17.html> (erişim tarihi 26.10.2018)

özgürlüğü, örgütlenme ve yönetime katılma özgürlüğü gibi hak ve özgürlükleri kapsamaktadır. İkinci kuşak insan hakları, “ekonomik, sosyal ve kültürel haklar” alanlarına vurgu yapar ve İnsan Hakları Beyannamesi’nin 22-27. Maddelerinde ele alınmıştır. Her bireyin çalışmaya, işini serbestçe seçmeye, adil ve elverişli çalışma şartlarına, dinlenmeye ve işsizlikten korunmaya hakkı vardır. Ayrıca, herkesin, hiçbir fark gözetilmeksizin, eşit iş karşılığında eşit ücret almaya, eğitim almaya, bireylerin menfaatlerinin korunması için sendikalar kurmaya ve bunlara katılmaya hakkı vardır. İkinci kuşak haklar “sosyal eşitlik” kavramına referansla düzenlenmiştir ve tarihsel olarak bakıldığında bu haklar “sivil ve politik haklar” kapsamında anılmaktadır. Ancak bu ikinci kuşak hakların şekillenmesi gelişmekte olan ülke toplumlarının daha iyi bir yaşam talepleri ile olmuştur. Birinci ve ikinci kuşak haklar ışığında İnsan Hakları Beyannamesi’nin 28. Maddesine atıfla, üçüncü kuşak haklar şu içerikte toplanmıştır: *Herkesin hak ve hürriyetlerinin tam tabikini sağlayacak bir sosyal ve milletlerarası nizama hakkı vardır.*

Bu üç kuşak hak tanımlamaları “Bireyci” ve “Toplulukçu” düşünce akımlarının tartışmalarına konu olmuştur. İlk kuşak kapsamındaki “sivil ve siyasal hakların” savunucuları, insanın toplumdan bağımsız yani doğal olarak “hak” sahibi olduğunu ileri sürerler. İkinci ve üçüncü kuşak hakların savunucuları, sadece ilk kuşak haklara vurgu yapılmasının bireyin maddi-manevi ihtiyaçları ile yeterince ilgilenilmemesine yol açabileceğini ve bu yaklaşımın ulusal ve uluslararası düzeyde adil olmayan bir sosyal düzen kurulmasına destek verebileceğini ileri sürerler. Toplulukçu perspektiften yaklaşımların eşitlikçi olmayan bir ekonomik sistemi meşrulaştırmaya yarayabileceğine dikkat çekilmektedir (Duben, 1994, s. 19-21).

Kate Nash, 70’lerin 80’lerin eşitlikçi toplumsal hareketlerin ama özellikle küreselleşmenin de etkisiyle yurttaşlık konumunun değişimine dikkat çeker. Nash’a göre ulusal düzeyde siyasal ve sosyal yurttaşlık Marshall’ın modeline benzemekten uzaklaşmaktadır. Bu bağlamda Nash, “Küresel insan hakları eşitlikçi politikalar için daha ilerici bir olanak olabilir mi?” sorusunu sorar. Bu soru bağlamında, haklar bilinen anlamıyla bireylere, hükümetlerin karar süreçlerinde

yer alma, pazar koşullarından koruma ve ortak ulusal tartışmaya dâhil olma imkânlarını sağlayamıyorsa bu durumun çözümü olarak “insan hakları” ilkelerini benimsemenin olasılığını tartışmayı önerir. Üstelik İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi, Marshall’ın yurttaşlık modelindeki “çağdaşlık” için önemli gördüğü tüm sivil, sosyal ve siyasi hakları içermektedir. Nash, İnsan Hakları Evrensel Beyannamesini, “küresel sosyal demokrasi”nin geliştirilmesi açısından “gerçekleştirilebilir bir ütopya” olarak tanımlamaktadır (Nash, 2014, s. 24-26). Dolayısıyla, İnsan Hakları Beyannamesinden yola çıkarak “insan hakları idealinin” yurttaşlığın yerini alabileceği ileri sürülebilir. Bu düşüncüyü destekleyen nedenler arasında “yurttaşlık” olgusundan daha “ilerici” olanaklar sunduğu, küresel bir anayasa olabileceği, hem bireysel hem de kolektif hakları içeriyor olması sayılabilir. (Nash, 2014, s. 26).

Bununla birlikte, uluslararası ilişkilerde Batı kökenli bir norm ve değerler bütünü olarak karşımıza çıkan insan hakları olgusunu İslam ve müslüman toplumlar açısından ele alan Dalacoura, Liberalizm ile İslam arasındaki ilişkiyi tartışır ve İslami Liberalizm olasılıklarını Mısır ve Tunus üzerinden inceler. 1970’ler ve 1980’lerde Orta Doğu ülkeleri toplumlarında, “insan hakları” tartışmalarının öne çıktığını bunun bir sebebinin 19.yüzyılda dünyanın geri kalan bölümünde de devam eden “demokrasi” ve “meşrutiyet” (*constitutionalism*) tartışmaları olduğu kadar *Evrensel İnsan Hakları Beyannamesinin* de etkisine değinir. Bu bağlamda, tartışmayı İslam referanslı üç bildirge üzerinden devam ettirir. İslam Konseyi tarafından 1981 yılında yayınlanan “Evrensel İslami İnsan Hakları Deklarasyonu”, Abul Al’a Mawdudi’nin “İslam’da İnsan Hakları” metni ve Sultanhussein Tabandeh’in “Evrensel İnsan Hakları Beyannamesi üzerine İslami Yorumlar/Şerhler” metinleri üzerinden eleştirel bir karşılaştırma yapmaktadır (Dalacoura, 1998, s. 49)¹³.

¹³ a.g.e., s. 48-68 Dalacauro, kitabının “İslam ve İnsan Hakları” başlıklı bölümünde, İslami referanslarla yayınlanan bu metinleri ve diğer İslam düşünürlerinin görüşlerini ele almakta ve detaylı bir inceleme yapmaktadır.

1.6. Osmanlı Devletinden Günümüze Türkiye’de Yurttaşlık Kavramının Gelişimi

Türkçede “yurt” ve “vatan” kelimelerinden türetilen “yurttaş” ve “vatandaş” kelimeleri aynı anlama gelmekte ve birbirlerinin yerine kullanılabilirlerdir. Vatan kelimesi köken itibariyle Arapçadır ve mahalli bir alanı tasvir eder. Bugün kullanılan anlamıyla “vatan” kelimesi, Namık Kemal’in *Hürriyet* başlıklı kasidesinde, Batı’daki *country*, *la patrie* kelimelerinin karşılığına denk gelecek anlamda kullanılmıştır (Belge M. , 2003, s. 4). Yurttaş kavramının türetildiği “yurt” kelimesi ise Moğolca “çadır” anlamına gelmektedir ve yurttaş kelimesi bu anlamına atfen türetilmiştir.

Öte yandan Mete Tunçay “sivil toplum üyeliği” anlamında kullanılan “yurttaş” terimi yerine, “hemşehri” kelimesinin de doğru bir tanımlama olabileceğini gündeme getirmiştir. Hemşehrilik, bir tür yerel yurtseverlik içeren “memleketlilik” anlayışını çağrıştırmaktadır (Tunçay, Şubat 1998, s. xi).

Işın ve İşyar, bir çalışmada Türkiye’deki “vatandaşlığın anlatılışı”na ilişkin olarak iki farklı tarihsel dönemi referans alan yaklaşımların uyarlamalarına değinirler (Engin Işın, 2005, s. 70). “Türkiye’de Ulus-Devlet ve Vatandaşlığın Doğuşu” başlıklı yazılarında birinci yaklaşıma ilişkin olarak, Türkiye’deki yurttaşlık olgusunun, cumhuriyet döneminde doğmuş ve günümüze kadar gelişmiş olduğu yönündeki uyarlamaya; ikinci yaklaşıma göre ise yurttaşlık kavramının izlerinin Tanzimat döneminde bulunabileceğini ancak yurttaşlık kavramının II. Meşrutiyet dönemi ile şekillenmeye başladığını öne süren uyarlamaya değinirler. Yazıda ikinci yaklaşıma yönelik olarak, geç Osmanlı döneminde yukarıdan aşağı uygulanan modernleşme tezi etrafında şekillenen yurttaşlık kavramının cumhuriyet dönemi ile başlatılmasına yönelik eleştirileri de kapsadığı belirtilmektedir. Işın ve İşyar, ilk görüşü örnekleyen düşünürler olarak Rona Aybay ve Artun Ünsal’ın, ikinci görüş çerçevesindeki düşünceler için de Reşat Kasaba, Çağlar Keyder ve Ayşe Kadioğlu’nun çalışmalarına işaret ederler (Engin Işın, 2005, s. 71).

Türkiye’de yurttaşlığın gelişimi konusu, yukarıda bahsi geçen birinci yaklaşım, bireyin “kulluk”tan “vatandaş”a dönüşmesini “tarihsel bir çizgide” ele alır ve vatandaşlık olgusunu cumhuriyetin kuruluşuna bağlar. İkinci yaklaşımda ise, vatandaşlık kurumunun temellerinin ve kurucu özelliklerinin 1839’dan itibaren “modernleşme” çabaları ile oluştuğu savunulur (Engin Işın, 2005, s. 73).

1.6.1. Osmanlı Devletinde Birey – Devlet İlişkisi ve Reformlar

Batı’daki anlamıyla şehirli olmayı işaret eden *citizen* kavramının Osmanlı Devleti’nde aynı anlam içeriğiyle kullanılmadığının izleri “tebaa”nın “yurttaş”a dönüşmesi sürecinde bulunabilir (Üstel, 2004).

Batı Avrupa feodalitesinden farklı olarak devletten bağımsız bir aristokrasinin olmadığı yani devletin merkezi bir güç olarak yapılandığı Osmanlı Devletinde, bu merkezi güç ile birey arasında dolaysız bir vatandaşlık bağı yoktu; insanlar bağlı oldukları toplulukların aracılığı vasıtasıyla idare ediliyordu (Gülalp, 2017, s. 22-23).

Osmanlı Devletinin kuruluş aşamasında en belirgin kimlik unsurları olarak “İslam dini” ve “Türklük” öne çıkmaktadır. Devletin kuruluşundan, 19. Yüzyıla kadar olan dönemde bir “Osmanlı” kimliğinden söz etmek pek mümkün olmasa da Osmanlı hanedanını içeren ve yöneticilerini kuşatan, dar çerçevede bir hanedan kimliğinden bahsedilmektedir (Polat, 2010).

Osmanlı Devleti’ndeki “Millet teşkilatı” etnik ve dil aidiyeti değil, din ve mezhep aidiyeti temelinde şekillenmişti. Ortaylı “millet teşkilatını” şöyle tanımlar: “*Bir bölgenin Dariü'l-İslâm’a katılmasından sonra buradaki kitap ehlinin (Ehl-i zimmet) bir ahitname, hukuk ve himaye bahşedici bir ahit ile İslam devletinin idaresi altına girmesinden doğan bir teşkilat, bir hukuki varlıktır*”¹⁴.

¹⁴ Ortaylı’nın bu tanımlaması <https://www.tarihtarih.com/?Syf=26&Syz=381989> adresinden alıntılanmıştır.

Ancak yaygın olarak literatürde yer alan haliyle söylemek gerekirse, Fransız Devrimi'ni izleyen dönemde, milliyetçilik duygu ve düşüncesi Osmanlı milliyetleri arasında da yayılmış ve “milli kurtuluş” hareketleri gelişmiştir. Bu milliyetçi hareketler uluslararası alanda destek bulmuşlar ve bu durum Osmanlı üzerinde bir baskı unsuru olmuştur. Tunçay, Tanzimat Fermanı ve Islahat Fermanı gibi yenilikçi düzenlemelerin ayrılıkçı eğilimler taşıyan bu milliyetçi hareketlerin yarattığı baskıyı hafifletmek amacı taşıdığını da belirtir (Mete Tunçay, 1995, s. 243).

Osmanlı siyasal tarihi içinde ilk anayasa olarak 1876 tarihli Kanun-i Esasi anılır ve buradaki 8. Maddede: “*Devlet-i Osmaniye tabiiyetinde bulunan efradın cümlesine herhangi bir din ve mezhepten olur ise olsun bila istisna Osmanlı tabir olunur ve Osmanlı sıfatı kanunen muayyen olan ahvale göre istihsal ve izae edilir*” denmektedir (Gülalp, 2017, s. 187-188).

Buradan da anlaşıldığı üzere, 1800'lü yılların sonu itibariyle Osmanlı Devleti yönetimi altında yaşayan bireyler din ve mezheplerine bakılmaksızın *Osmanlı* adıyla anılmaktadır.

1839'da yayınlanan Tanzimat fermanı, Osmanlı devletinin modernleşmesinde kritik bir dönüm noktası olarak kabul edilir. Tanzimat reformları modern hukuk düzeninin kurulması, tüm tebaanın can ve mal güvencesi altına alınması ve en önemlisi Müslümanlar ile Müslüman olmayanların kanun önünde eşitliliğinin sağlanması gibi yenilikleri içeriyordu (Gülalp, 2017, s. 62). Tanzimat Fermanının, Osmanlı devletinin modernleşmesi sürecinde önemli bir aşamayı temsil etmesinin nedenleri arasında, kendi içlerinde bir ölçüde yönetsel özerklik sahibi dinsel cemaatlerden oluşan ve gayrimüslim cemaatler karşısında Müslüman cemaate bir takım üstünlükler veren “millet” sistemini ortadan kaldırılması gösterilmektedir. Adı henüz “vatandaş” olarak konmasa da bu değişiklik sayesinde Osmanlı uyruğunda bulunan bireyler cemaatlerinden bağımsız olarak doğrudan doğruya devlet karşısında “hak” sahibi kişilere dönüşüyordu. Gülalp, bu maddede yer alan “Osmanlı” tanımı ile günümüze kadar gelen “vatandaşa ne ad verilir?” kaygısı

arasında bir süreklilik olduğunu belirtir. Türkiye siyasi tarihi içinde, 1876 Anayasası'ndaki bu hüküm ile 1924 Anayasa'sında ona denk gelen yani "Türkiye ahalisine din ve ırk farkı olmaksızın vatandaşlık itibariyle Türk ıtlak olunur." hükmü arasında bir paralellik olduğunu, 1924 Anayasası'nda sadece "Osmanlı" kelimesi yerine "Türk" tanımını kullanıldığını belirtir. Buradan yola çıkarak, Osmanlı vatandaşlık modeli, günümüzde yaygın bir biçimde tartışılan "Anayasal vatandaşlık" kavramının siyasi tarihimizde gerçekleşmiş olan ilk belirgin örneğidir demek mümkündür.¹⁵

Osmanlı Devleti modernleşme sürecine ilişkin olarak Zürcher de, Tanzimat dönemi başlangıcı olarak kabul edilen ve Kasım 1839 tarihinde Gülhane meydanında ilan edilen Hatt- ı hümayununa işaret eder. Gülhane Hatt-ı hümayunun dört temel reform vaadinde bulunduğunu belirtir (Zürcher, 2015). Osmanlı hükümetinin amacını ifade eden bu hatt-ı hümayun millet sisteminde dolayısıyla Osmanlı Devleti'ndeki yurttaşlık anlayışının gelişiminde de etkili olmuştur. Bu dört temel reform şöyledir:

- *Sultanın tebaasının can, namus ve malının güvence altına alınması,*
- *İltizam sisteminin yerini alacak muntazam bir vergilendirme sistemi,*
- *Zorunlu askerlik sistemi,*
- *Hangi dinden olursa olsun bütün tebaa için yasa önünde eşitlik (bu husus belgede biraz muğlak biçimde ifade edilmişti) (Zürcher, 2015, s. 84).*

Zürcher' göre, yabancı devletlerin talebiyle gerçekleşmesi ve bir batılılaşma hareketi olması nedeniyle bu hatt-ı hümayun ve dolayısıyla Tanzimat politikaları şiddetli tartışmalara neden olmuştur. Bununla birlikte bu ferman ile duyurulan, tebaanın canını, malını, namusunu güvence altına alma yönündeki değişimler Avrupa'da bulunmuş ve Avrupa dillerini bilen Osmanlı devlet adamlarının klasik liberal düşünceye yöneldiklerini de yansıtır¹⁶.

¹⁵Gülalp, a.g.e. s.186-190.

¹⁶Zürcher, a.g.e. s.85

Osmanlı yöneticilerinin yabancı olduğu bir kavram olan vatandaşlık deyimini ilk kez, bir anlamda hem Tanzimat Fermanı'nı pekiştirmek ve hem de Osmanlı devletinin daha önce yaptığı taahhütlere bağlı kalacağını ilan etmek amacıyla yayınlanan 1856 tarihli Islahat Fermanı'nda kullanılmıştır. Esas itibarıyla Tanzimat Fermanı'nın içeriğinden pek farklı olmayan Islahat Fermanı'nın başlangıç bölümünde şu ifade yer alır: “*revabıt- kalbiye-i vatandaşı ile birbirine merbut olan ve nazar-ı madelet-eser-i müşfiknemde müsavi bulunan kaffe-i sunüf-ı tebaa-i Şahanemin*” bu ifade şöyle ifade edilmektedir: “*vatandaşlık bağlarıyla yürekten birbirlerine bağlı olan ve benim adil ve şefkatli bakış açımdan birbirlerine eşit olan uyruklarım...*” (Gülalp, 2017, s. 188-189).

Polat da, Islahat Fermanı ile dinsel toplulukların hukuki eşitlik ilkesini benimsenmiş olmasına ve bu temelde bir vatandaşlık bağı hedeflendiğine değinir. Bu ferman devletin merkez ve taşra örgütünde Müslüman olmayan azınlıkların temsilinin sağlanmasına, bir anlamda siyasal hakların tanınması anlamına geliyordu. Polat, Islahat Fermanı'nın önemli özelliklerinden birisi olarak, dinsel topluluk örgütlenmelerine tanınan iç örgütlenme özerkliğinin yazılı hukuk güvencesine alınması olduğunu belirtmektedir (Polat, 2010, s. 272).

Islahat fermanının ardından, 1869 yılında *Tabiiyet-i Osmaniye Kanunnamesi* çıkartılmıştır. Bu kanunnamenin çıkartıldığı dönemde Osmanlı Devleti uyruğunda olan birçok gayrimüslim, uygulanan kapitülasyonlardan etkilenmemek için yabancı bir devletin uyruğuna ve korumasına geçebiliyordu. Dolayısıyla, Kanuni Esasi'den önce yayımlanan bütün bu belgeler, devlet ile bireyin ilişkilerini yeniden düzenliyor, bireylerin dinsel kimliklerinden bağımsız olarak eşit sayılmaları ve devlet karşısında bir takım doğal haklara sahip olmalarının önünü açıyordu. Ancak bu döneme ilişkin olarak bu düzenlemelere rağmen bireyin bir “statü” kazanarak “türdeş bir topluluk olarak bir halk” oluşturması yönünde herhangi bir niteleme yapabilmek söz konusu değildir (Gülalp, 2017, s. 189-190).

Osmanlı Devleti siyasi tarihinde, II. Meşrutiyet dönemi “iç ve dış siyasi krizlerin baskısı altında siyasal seçkinlerin bir yandan devleti “kurtarmak” isterken aynı zamanda da “toplumu dönüştürmek” gibi birbiriyle kimi zaman çatışan iki hedefi eşzamanlı olarak yerine getirmek istedikleri bir dönem” olarak tarif edilmektedir (Üstel, 2004, s. 30). Üstel’e göre bu dönemin en önemli yönü “tebaadan vatandaşa geçiş sürecidir.” II. Meşrutiyet döneminde hayata geçirilmeye çalışılan “siyasal modernleşme” yeni bir siyasal-kamusal alan anlayışını, cemaat yapılanmasından toplum yapılanmasına geçişi ve dolayısıyla onun “aktörü” olacak bir “vatandaş” tanımını gerektirmektedir¹⁷.

Gülalp, milliyetçilik kuramlarının yaptığı sınıflandırmaya göre bir ulus-devletin ya bir devlet üzerinden ulus inşa etmeyi gerektirdiğini ya da bir ulus üzerinden devleti tanımlama biçiminde şekillendiğini belirtmektedir (Gülalp, 2017, s. 190). Gülalp’e göre Osmanlı Devleti siyasi tarihinde “tebaa” düzeninden “vatandaşlık” düzenine geçilmesi aynı zamanda bir “uluslaşma süreci”ne tekabül eder.

Osmanlı Devleti toplumunun temel yapısı dini farklılıklar içeren grupların varlığı üzerinden tanımlanmaktadır ancak 19. Yüzyılın ikinci yarısında Batı’da gelişen milliyetçilik akımları Osmanlı toplumsal hayatında da kırılmalara neden olmuştur. Osmanlı yöneticileri bu kırılmaları önlemek amacıyla “Osmanlıcılık ideolojisini” yerleştirme çabası göstermişlerdir (Gülalp, 2017, s. 190). Gülalp’ e göre Osmanlıcılık, Osmanlı İmparatorluğu içinde yaşayan farklı dinsel ve etnik grupları tek bir “Osmanlı milleti” olarak kabul eden ve toplumsal yapı içindeki tüm bu unsurları ortak bir imparatorluk ideali etrafında birleştirme amacı taşıyan bir ideolojydü. Gülalp Osmanlıcılık ideolojisine yönelik Yusuf Akçura’nın tasnifine atıfla 19. Yüzyılın sonlarına gelindiğinde rakip iki düşünce akımının da, yani İslamcılık ve Türkçülüğün de yaygınlık kazanmaya başladığını belirtmektedir¹⁸.

Milliyetçilik akımları neticesinde, Osmanlı uyruklarından bazıları Osmanlı kimliği içinde kalmayı isterken, bazıları ise dil, tarih, kültür birliği üzerinden bir

¹⁷ Üstel, a.g.e, s.30

¹⁸Gülalp 2017, a.g.e, s.190-191

kimlik tanımına yönelmişlerdir. Milliyetçiliği benimseyenler Yunan, Bulgar, Sırp, Ermeni, Arnavut, Arap, Kürt gibi kimliklerini ön plana çıkararak reformlarla düzenlenmeye çalışılan Osmanlı vatandaşlığının sağladığı hukuki ve siyasi hakları eşit bulmamaya, dolayısıyla farklı talepler ileri sürmeye başlamışlardır ve ardından Balkanlar'dan başlamak üzere yeni Arnavut, Yunan, Bulgar, Sırp devletleri kurulmuştur (Polat, 2010).

Bu süreci izleyen yıllarda İttihat ve Terakki rejimi tarafından Osmanlıcılık politikası sürdürülmeye çalışılmıştır. Ancak 1912-1913 Balkan savaşları ve ardından Birinci Dünya Savaşı'nın yaşanması, Osmanlı toplumu açısından birlikte yaşamının koşullarını da ortadan kaldırmıştır¹⁹.

B. Anderson, *Hayali Cemaatler* kitabında, milliyetçilik üzerine düşünürken “ulus kavramı” nı gözden geçirmeyi önerir ve “... *Antropolojik bir ruhla, ulus hakkında şu tanımları öneriyorum: Ulus hayal edilmiş bir topluluktur - kendisine aynı zamanda hem egemenlik hem de sınırlılık için olacak şekilde hayal edilmiş bir cemaattir.*” (Anderson, 2004, s. 20). Bu öyle bir yapıdır ki, en küçük ulusun üyeleri bile bir diğer üyeyi tanımaz, bilmez ama her bir üyenin zihninde topluluğun tamamına ilişkin bir “hayal” vardır. Ulus, *sınırlı, egemen ve bir topluluk* (cemaat) olarak hayal edilir. Anderson, son iki yüzyıl boyunca milyonlarca insanın böylesi sınırlı hayaller uğruna ölmeye razı olmalarını mümkün kılan şeyin son kertede “kardeşlik” kavramının kurgulanması ve içselleştirilmesi olduğunu söyler. (Anderson, 2004, s. 22). Milliyetçilik sadece “bilinçli” olarak benimsenmiş siyasal ideolojilerle değil aynı zamanda kendisini önceleyen ve milliyetçiliğin kaynağında yer alan *dinsel cemaat* ve *hanedanlık mülkü* gibi kültürel sistemlerle ele alınmalıdır.

Smith de, “milli kimliğin” temel özelliklerini içeren aşağıdaki sınıflandırmayı yapar:

- 1- Tarihi bir toprak/ülke ya da yurt, 2- ortak mitler ve tarihi bellek, 3-ortak kitlesel kamu kültürü, 4- topluluğun bütün fertleri için geçerli ortak yasal

¹⁹Gülalp, a.g.e, s.191.

hak ve görevler, 5- topluluk fertlerinin ülke üzerinde serbest hareket imkânına sahip oldukları ortak bir ekonomi. (Smith, 1994, s. 32)

Buradan şu sonucu çıkarmak mümkündür; “Milli kimlik” yaratılması süreci bir “yurttaş” a gereksinim duyar. Bunun yanı sıra toplum içinde yaşayan bireylerin “yurttaş” olduklarını kavramaları ve yukarıda bahsi geçen konulara hâkim olabilmeleri için de bu çalışmanın bir sonraki bölümünde daha detaylı değinileceği üzere “ulusal eğitim” en uygun araçlardan biridir.

1.6.2. Türkiye Siyasi Tarihinde Cumhuriyet Yurttaşlığı

Tarihsel olarak bakıldığında, devletler, modernleşme süreçlerinde “*bireylerin soyut eşitliğinin sağlanmasını, böylece bir vatandaşlık kavramının gelişmesini ve dolayısıyla devlet çevresinde bir ulusun yaratılmasını*” sağlamaya çalışmışlardır. Bu tanımlama ışığında Osmanlı devletinin modernleşme süreci de bir tür ulusal kimliğin özellikle Türk ulusçuluğunun biçimlenmesine yol açmıştır (Gülalp, 2017, s. 44).

Tanıl Bora, Türkiye’de siyasi ideolojileri incelediği çalışmasının bir bölümünde resmi ideoloji olarak Türk Milliyetçiliğini ele alır ve Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşu aşamasına ilişkin detaylı bir psiko-politik bir çerçeve çizer (Bora, 2017). Bora, Hobsbawn’a atfen, “1880-1914 kesitinde milliyetçiliğin normalleştiğini, yerleşik politik kültüre dönüştüğünü ve milliyetçiliğin devrimci yeni fikirler değil *kurulu düzen* anlamına geldiğini” söyler (Bora, 2017, s. 216). Bu bağlamda, “insaniyet ve ahlakın özünü” milliyetçilikte gören yeni Türkiye devleti kurucularının etno-merkezci bir “yekcins” kimlik inşası çabaları bir anlamda “çağdaş” olma çabalarıdır. Yeni cumhuriyetin kurucularının pek çoğu, *çağdaş dünyanın* bu türlü bir *etnik homojenliği* gerektirdiğine inanıyorlardı ve ayrıca Osmanlı’nın “yozlaşmasını” ve dolayısıyla çökmesini çok dilli, çok dinli bir toplumsal yapının “tekinsizliğine” bağlıyorlardı. Mustafa Kemal 1930’da kaleme

aldığı *Vatandaş İçin Medeni Bilgiler*'de Türk milletine istinaden şöyle demektedir:

“Türk milletinin teşekkülünde mevcut olan şartların (siyasi varlıkta birlik, dil birliği, ırk ve menşe birliği, tarihi karabet (yakınlık), ahlaki karabet) hepsi birden diğer milletlerde yok gibidir” (Bora, 2017, s. 217).

Bu anlatım, bir nevi yeni kurulan devletin “aktörü” olan yurttaşın “resmî kabulüdür”. Sonraki yıllarda da etno-kültürel birlik inşası millî politika aracılığıyla devam edecek, yeni Türkiye, İttihat ve Terakki yönetiminin tecrübelerini miras alarak “göç ve iskân”²⁰ politikalarını bu etno-kültürel birliği sağlama iddiası ile uygulayacaktı (Bora, 2017).

Kongar da, Türkiye'nin “mayasında iki belirleyici” unsura değinir ve bunların birbiriyle uyumlu değil “çelişik” olduğunu söyler (Kongar, 2007). Osmanlı İmparatorluğunu, toplumsal ilişkileri, yaşam biçimi açısından bir “din-tarım toplumu” olarak tarif eder ve ilk belirleyici unsur bu Osmanlı kültürünün, geleneğinin ve göreneğinin “feodal kalıntılarıdır.” Diğeri ise, emperyalizme karşı verilen savaşın ardından din-tarım imparatorluğunun kültürel, ekonomik, siyasal yapısının, *Aydınlanma* düşüncesi çerçevesinde, “laik, demokratik, sosyal hukuk devleti”ne dönüştürülmesi hamleleridir. Kongar'a göre, “feodal kalıntılar” ile “Atatürk Devrimleri” Türkiye'nin mayasındaki çelişkidir ve bir bakımdan Cumhuriyet tarihi “bu iki çelişik öge arasındaki mücadelelerin de tarihidir” (Kongar, 2007, s. 16).

Bunun yanı sıra, Türkiye siyasal modernleşmesinde milli eğitimin işleyişi “milli kimlik” oluşturma aşamasının önemli bir aracıydı. Çaymaz'ın aktarımıyla, geç dönem Osmanlı ve erken dönem cumhuriyet dönemi arasındaki sürekliliğe dikkat çeken Zürcher, hem İttihatçıların ve hem de Kemalistlerin, değişimin gücü olarak eğitime “biraz safça büyük bir inanç beslediklerini” belirtmektedir. Osmanlı modernleşmesi ve erken Cumhuriyet döneminde eğitim konusunu ele alan

²⁰ İskân ve göç politikaları hakkında detaylı bilgi için bakınız: Fuat Dündar, *İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskân Politikası (1913-1918)*, İletişim Yayınları, 2015.

Mehmet Alkan'a göre de Türkiye'nin siyasal tarihi ile eğitim alanında meydana gelen değişimler arasında paralellikler vardır. Dolayısıyla siyasal alanda gözlenen yönetenler / yönetilenler ile eğitenler / eğitilenler arasındaki ilişki Türkiye'nin ulus-devlet inşa dönemi hakkında fikir vermektedir (Caymaz, 2007, s. 12).

Fusun Üstel de, "Makbul Vatandaş'ın Peşinde: II. Meşrutiyet'ten Bugüne Türkiye'de Vatandaşlık Eğitimi" başlıklı çalışmasında, Türkiye'de vatandaşlık eğitimini, II. Meşrutiyetten günümüze, özellikle ilk ve orta düzeyde okullarda okutulmuş olan ders kitapları ve yürürlüğe konmuş olan eğitim programları çerçevesinde değerlendirir (Üstel, 2004). Türk siyasal kültürü zihniyet kalıpları bağlamında, dönemin siyaset sınıfları tarafından şekillendirilen "makbul vatandaş" tasarımlarının incelendiği çalışmada, II. Meşrutiyetten 90'lı yılların sonuna kadar uzanan, yaklaşık yüz yıllık tarihsel bir kesit ele alınmıştır. Bu çalışma siyasal konjoktüre bağlı olarak değişen "makbul" vatandaş tanımlarını ortaya koyması bakımından Türkiye'deki yurttaşlık çalışmalarında rehber niteliğindedir. Çalışmada incelenen dönemleri ve yurttaşlık tanımlarının karakteristik özelliklerini şöyle sıralamak mümkündür: 1908'den 1918'e uzanan ve "tebaa"dan "vatandaş"a geçişle şekillenen II. Meşrutiyet yurttaşlığı dönemi. Erken Cumhuriyet döneminde tanımlanmış olan "millî" ve "yurtsever" vatandaş dönemi. Tek parti yönetiminin "kültürel seferberlik" zihniyetinin yansıması olan 30'lı yılların "militan" yurttaşlık dönemi. Çok partili yaşamın beraberinde getirdiği çok partili "demokrasi" yurttaşlığı dönemi ve son olarak 1980 sonrası vatandaşlık ve insan hakları söylemiyle birlikte ortaya çıkan "olağanüstü hal vatandaşlığı" dönemi (İnce, 2018).

Cumhuriyet dönemi yurttaşlık olgusunu tarif edebilmek amacıyla yurttaşlık hukuku konusunu ele almak aydınlatıcı olacaktır. Aybay, "Yurttaşlık Hukuku" başlıklı ders kitabının önsözünde, hukuki terimler olarak *tabiiyet*, *uyrukluk*, *vatandaşlık* ve *yurttaşlık* deyimlerini sayar; uyrukluk tabiiyet, yurttaşlık da vatandaşlık kelimesinin özdeş Türkçe karşılıklarıdır. Ancak *tabiiyet* ile *vatandaşlık* deyimlerinin kapsam bakımından tam olarak aynı kavramı ifade edip etmediklerinin tartışmaya açık bir konu olduğunu belirtir (Aybay, 1982, s. 4-5).

Cumhuriyetin ilanından sonra yürürlüğe giren *1924 Anayasası (Teşkilat-ı Esasiye Kanunu)* yurttaşlığı 88. Madde kapsamında düzenlenmiştir. Bu maddenin birinci fıkrasına göre: “Türkiye ahalisine din ve ırk farkı olmaksızın vatandaşlık itibarıyla Türk ıtlak olunur.” *Tabiiyet-i Osmaniye Kanunnamesi*, Cumhuriyetin ilanından sonra 5 yıl kadar daha yürürlükte kalmış ve ardından *1312 sayılı 23 Mayıs 1928 tarihli Türk Vatandaşlığı Kanunu* çıkarılmıştır. Kapsamlı bir düzenleme olan bu kanun *kan bağı* ilkesi doğrultusundadır ve *toprak bağı* ilkesine de yer verir. Temel yasa olmasa da *2510 sayılı İskân Kanunu* ile göç yoluyla gelenlerin Türk yurttaşlığı kazanması yönünde özel hükümler getirilmiştir. Yurttaşlık konusunun “bir anayasa için” oldukça ayrıntılı düzenlemesi olarak anılan *1961 Anayasası* kişi ile Türkiye Cumhuriyeti arasındaki ilişkinin “ırk, dil ve din” unsurlarından “soyutlanmış” “hukuksal bir bağ” anlayışını yansıtmaktadır. *11 Şubat 1964 tarihli 403 Sayılı Türk Vatandaşlığı Kanunu* ile de yurttaşlık konusunda “uluslararası düzeydeki çağdaş gelişmelere” uygun düzenlemeler getirilmeye çalışılmıştır²¹.

Kanunların böyle ifadelerle düzenlenmiş olması Türkiye’de “laik ve çağdaş” bir yurttaşlık anlayışının benimsenmesi olarak yorumlanabilmektedir. Öte yandan tam da bu ifadeler nedeniyle Türklük dışındaki başka aidiyetleri içermediği tartışmalarına da yol açmaktadır. Örneğin Mesut Yeğen “Türklüğe dâhil olmak” hususunda “sadakat” kavramına dikkat çeker ve şöyle der:

“Türklüğe dâhil olmayı belirleyen bir üst ilke, süper-ilke hep vardı ve hep de oldu: sadakat. Türklüğün kimi istisnalarla birlikte Müslümanlara açık oluşu, Müslümanların devlete gerçek ya da varsayılan “sadakatiyle” ve yine kimi istisnalarla birlikte Müslüman-olmayanlara kapalılığı da bunların yine gerçek ya da varsayılan “sadakatsizliğiyle” ilgilidir. Diğer bir deyişle, kimin Türk olabileceği ve kimin olamayacağını belirlenmesinde devlete sadakat, Müslüman olmak ya da olmamalıktan daha önemli bir ölçüt olmuş gibidir” (Yeğen, 2006, s. 113).

²¹ Aybay, a.g.e, s. 27-31

İKİNCİ BÖLÜM

DÜNYADA VE TÜRKİYE'DE YAKIN DÖNEM YURTTAŞLIK TARTIŞMALARI VE SİVİL TOPLUM

2.1. 90'larda Dünyada Yurttaşlık Tartışmalarından Örnekler

Modern anlamdaki yurttaş kavramı ilk kez, önceki bölümlerde de değinildiği gibi Fransız Devrimi döneminde ve sonrasında “sembolik eşitlik olgusunu” vurgulayan nitelikte kullanılmaya başlanmıştır. Tarihsel süreçte ulus-devlet yapılanması içinde ideolojik bir aygıtla dönüşen yurttaşlık kavramı özellikle 1950’li yıllar itibariyle, ülkeler arası nüfus hareketliliği, kitlesel göçler ve küreselleşme olgusu ile birlikte homojen toplum tahayyüllerini zora sokmuştur. Bir başka deyişle, bu etkiler toplumların heterojen yapılarını ve yeni yurttaşlık ihtiyaçlarını öne çıkarmıştır. Kaya, günümüzde artık, bu ideolojik aygıt niteliği taşıyan “ulusal” kimlikli yurttaşlık uygulamalarının yeterli olmadığını dolayısıyla, *çokkültürlü yurttaşlık, ulus-ötesi yurttaşlık, diasporik yurttaşlık, ulus-aşırı yurttaşlık, esnek yurttaşlık, ekolojik yurttaşlık, radikal demokratik yurttaşlık, çoğul yurttaşlık ve kozmopolitan yurttaşlık* gibi yeni açılımlara dikkat çekmektedir (Kaya, 2005, s. 36-37).

Kaya, İkinci Dünya Savaşı sonrasında yurttaşlık olgusunun önemli değişimler geçirdiğini belirtir. Bu dönem “toplumsal yurttaşlığın” refah devleti içinde kurumsallaştığı bir dönemdir, Marshall’ın tanımladığı şekliyle yurttaşlık modeli, Turner tarafından yapılan tasniflerle yeniden tanımlanmış bununla birlikte özel alan/kamusal ve bireylerin ilişkisi özellikle feminist yaklaşımlar çerçevesinde eleştirilmiştir. Ancak uluslararası ve ulusal nitelikteki nüfus hareketlerinin arttığı dönemlere gelindiğinde büyük anlatıların bireylerin ihtiyaçlarına cevap vermemesi, ama özellikle küreselleşmenin “hem öznesi hem de nesnesi” haline

gelen yurttaşların ulus-devlet içinde kendini tanımlayamaması kavramları ve olguları tekrar tartışmayı gerektirmiştir (Kaya, 2005, s. 40).

Literatürde sıklıkla 1990’lardan itibaren uluslararasılaşma, uluslararası hareketlilik ve göç, insan haklarını uluslararası ölçekte koruma mekanizmalarının güçlendirilmesi gibi birçok gelişme yaşandığına değinilmektedir. Günümüz toplumlarının çokkültürlü yapısı öne çıkmakta, etnik, cinsiyet ve kültürel temelli tanınma çabalarının arttığına değinilmekte dolayısıyla ulus, ulus-devlet, ulusal vatandaşlık, liberal devlet ve demokrasi gibi kavramlar etrafında tartışılmalar devam etmektedir.

Batı’da, 1970 ve devamındaki dönemde refah devletinin gerilemeye başlamasıyla son on yılların modern toplum yapısı da köklü bir şekilde değişmektedir. Marshall’ın tanımlamasıyla, “refah devleti”, toplumsal eşitlik ve kapitalizmin gelişiminin aynı anda gerçekleştirilmesine yönelik bir yaklaşımdı. Bu yaklaşımda devletin görevi bu bahsi geçen iki unsurun da aynı anda gelişmesini garanti altına almaya çalışmaktı. Fakat bu kurgu süreç içerisinde çözülmeye başlamış, “devlet, emek ve sermaye arasındaki üçlü uzlaş” bozulmuş ve krize doğru sürüklenmiştir. Bu çözüme ve krizler, devlet, toplumsal sınıflar ve birey üzerindeki algılamaların ve birbirleri arasındaki ilişkilerin değişmesine yol açmıştır (Polat, 2010).

Erken modern dönemin öne çıkardığı ve ulusçuluk yaklaşımı ile şekillenen yurttaşlık kavramı çoğu kez yukarıdan inme bir yaklaşımla ve iktidarın tanımlaması neticesinde içselleştirilmiştir. Yurttaşlık bu özellikleri nedeniyle “bir örnekleştirme” sürecinin ayrılmaz bir parçası konumunda kalmıştır. Hukuksal bir statü olmaktan çok, yasal bir statü olarak var olmuş ve toplumsal sözleşmenin içerdiği tüm kısıtlamaları “bireye aktaran bir iletken” görevi üstlenmiştir. Bununla birlikte yeni yurttaşlık biçimlerinin tanımlanması ihtiyacı yeni bir “katılımcı sözleşme” tartışmalarına yol açmaktadır. Diğer bir ifadeyle, yeni ihtiyaçlar çerçevesinde “üretilen yurttaşlık” kavramları tüm farklılıkları benimseyen, bunları içeren yeni ve katılımcı sözleşme mantığına dayanan bir sürece tekabül edecektir.

Böyle bir yurttaşlık tanımının bağlamı olarak “anayasal yurttaşlık” kavramı söz konusu olmaktadır. Bu yurttaşlık tanımının iki dayanağından birisi “anayasallık” diğeri ise “katılımcılık” olarak açıklanmaktadır. Bu görüşe göre, katılımcılığı esas alan bir anayasa sadece farklılıkları içermekle kalmayacak aynı zamanda onun güvencesi de olacaktır. Bu da ancak aşağıdan yukarıya örgütlenen ve yatay örgütlenmeleri öne çıkaran bir yaklaşımla gerçekleşebilir. Bir toplumun farklı “kültürel kodlarını” ve “normlarını” dikkate alarak oluşturulan bir anayasa “demokrasiye doğru açılmasına da olanak sağlayabilecektir” (İlhan Tekeli, Hasan Bülent Kahraman, Fuat Keyman, Ali Yaşar Sarıbay, 1999, s. 23-24).

Daha önceki bölümlerde de değinildiği gibi, klasik liberal demokrasilerin temeli “sözleşme” kavramıdır. Tarihsel olarak sınıfsal bir zemin üstünde yükselen sözleşme iktidar olanaklarının kullanılmasına yönelik bir olgudur ve uzlaşma kavramıyla birlikte tanımlanmaktadır. Ancak klasik anlamıyla “sözleşme” kavramı bugünün dünyasında mevcut toplumların karmaşık ilişkilerini kuşatamamaktır. Genellikle devlet eksenli açılımların kurucu ögesi olan sözleşmenin hem kendisinin hem de uygulanabilirliğinin güvencesi konumunda ise *demokrasi* yer almaktadır. “Kuramsal olarak uzlaşma, demokratik sistemde, kamusal alanın, farklılıkların hakem gerektirmeksizin temel sözleşmenin hükümleri çerçevesinde bir arada bulunmasının koşullarının örgütlenmesidir.” Ancak bu yaklaşımın sonuçlarından biri olarak “kamu yetkesinin egemenleşmesi” durumu eleştirilmekte ve bu egemenlik anlayışının farklılıkları erittiği belirtilmektedir. Bu bağlamda “demokrasilerin sürekli gelişen ve her evresinde biraz daha ayrışan bir yapıyı dağıtmadan bir arada tutması, ancak çatışmacı (agnostik) bir anlayışla mümkün görünmektedir” (İlhan Tekeli, Hasan Bülent Kahraman, Fuat Keyman, Ali Yaşar Sarıbay, 1999, s. 21-22).

Kaya’nın aktarımıyla, Marshall’ın yurttaşlık kuramı, faydalı olsa da modern yurttaşlığı anlamakta yeterli olmamaktadır. Dünya savaşları sonrasında yaşanan toplumsal değişimler bireyler açısından tanımlanmış kamusal/siyasal alandaki hakları ile ödevleri ve toplumsal hayata katılımları konularının genişlemesine,

artmasına neden olmuştur. Kaya bu değişimleri kısaca şöyle sıralamaktadır:

i- “halkların kendi kaderini tayin hakkı ilkesinin kurumsallaşması” *ii-* “SömürGESİZLEŞTİRME” (*decolonisation*) yaklaşımı ile uluslararası eşitliğin sağlanması girişimleri *iii-* sığınmacı, göçmen, akademisyen, öğrenci, tüccar gibi grupların hareketliliği *iv-* uluslararası sözleşmelerin, ulus-devletlerin özellikle insan haklarına saygı çerçevesinde sorumlulukları konusunda baskı unsuru haline gelmesi, *v-* küreselleşen çevre sorunlarının bireyler üzerindeki etkisi ve bireylerin bu konuda sorumluluk alma istekleri (Kaya, 2005, s. 41).

Kaya’ya göre ulus-devlet sınırlarına hapsedilen yurttaş küreselleşme olgusu ile birlikte sürecin hem “öznesi” hem de “nesnesi” haline gelmiştir. Küreselleşme ile değişen aidiyet biçimlerine ilişkin dikkat çeken bazı durumlar şunlardır: herhangi bir diasporaya mensup bir birey hem anavatanına hem de yaşadığı ülkeye ilişkin aidiyetler hissedebilir, böyle bir durumda “ulus-aşırı yurttaşlık”, “çifte yurttaşlık” deneyimleri yaşanır ve bu durum bireyin yaşadığı toplumun diğer bireylerinden farklı ihtiyaçlar ve talepler geliştirmesine yol açar. Bir diğer durum, kendini belli bir etnisiteye aidiyet ile tanımlayan bir bireyin, yaşadığı toplumda kurgulanmış ve sadece anayasal değerlere bağlılığın ön planda tutulduğu yani “anayasal yurtseverlik” anlayışının idealize edildiği toplumlarda yaşayacağı “ulus-ötesi yurttaşlık” deneyimidir. Öte yandan, Habermas tarafından geliştirilen *anayasal yurtseverlik* düşüncesinin, Avrupa yurttaşlığı gibi uluslararası bir kimliklenme sürecini etkilediği ve bu durumun da “kozmpolit yurttaşlık” kurgusunda önemli bir aşama olduğu söylenmektedir (Kaya, 2005, s. 40-41).

Ece Göztepe, Avrupa yurttaşlığını kamusal ve ulusüstü bağlamlarda tartıştığı yazısında Habermas’ın *anayasal bağlılık* olarak açıkladığı ilkeye değinir. Göztepe’nin yorumuyla Habermas’a göre bir ülkenin politik kültürü en açık biçimde, anayasasına bakılarak anlaşılabilir. Bu çerçevede farklı kültürlerle ve tarihi geçmişlere sahip ulusların geliştirdiği anayasal ilkeler de ulusal egemenlik ya da insan hakları gibi farklı yorumlar ile şekillenmektedir. Göztepe, buradan yola çıkarak Habermas’ın, milliyetçilik yerine, her ülkenin *anayasaya bağlılık*

ilkesine dayanmasını önerdiğini belirtiyor ve Habermas'a göre bu ilkeye dayanmak tarihsel süreçte deneyimlenen milliyetçiliğin karanlık yüzünü tekrar yaşamamak için iyi bir çıkış noktası seçeneği sunmaktadır. Habermas'a göre bu tanımlama içinde ulusların kendi kaderini tayin etme hakkı dışlayıcı bir ulusal bağımsızlık ve ulusal kimlik oluşturma süreci değil tüm yurttaşları eşit biçimde kapsayan ve kendi yasalarını koyma sürecidir. Ancak burada Göztepe dikkat edilmesi gereken bir noktaya işaret etmektedir şöyle ki, Habermas "yurttaş" olarak ifade edilen özneyi, bir devletin yurttaşlığına sahip birey olarak değil, herhangi bir "siyasi topluluğun öznesi" olan birey olarak kavramsallaştırmaktadır" (Göztepe, 2003, s. 236).

Günümüz modern devletleri her ne kadar *çokkültürlülük* söylemini benimsemiş görüneler de önemli bir kısmının, etnik, dinsel ve pek çok kültürel azınlığın dışlanması ve yurttaşlık haklarının kısıtlanması yönünde bir eğilimleri olduğu da gözlemlenmektedir. Özellikle uluslararası terör eylemleri insanların "yabancı"lardan korkmalarına ve bunun sonucu olarak da politik ve kültürel bağlamda çokkültürlülük yerine tekkültürlülüğün benimsenmesi gündeme gelmektedir. Bu bağlamda milliyetçi ideoloji, üzerine inşa edildiği ölçütler zemininde halkın bir kesimini kapsayan bir grubu "biz" olarak, dışladığı diğer grupları ise "ötekiler" olarak tanımlar. Bu tanımlama toplumsal yaşamda gruplar arası çatışmalara neden olmaktadır. Üstelik bu halk kurgusunu tarif etmek için kullanılan "biz" kavramı, aslında "gerçek anlamda birbirinden haberdar olmayan insanların, kurgusal ve hayali bir şekilde tasavvur edilmiş halidir" (Kaya, 2005, s. 43).

Gambetti, "liberal rejim analizlerini" zorlayan "güvenlik" paradigmasını "neoliberal iktidar" çerçevesinde sorguladığı çalışmasında yurttaş hakları, devlet-sivil toplum ikilemi konularında da eleştirel bir bakış açısı sunar (Gambetti, 2009). Neoliberalizmin "nasıl bir düzen tesis etmekte olduğunu kavramadan, sosyal bilimcilerin ellerindeki kavramsal ve analitik araçların geçerliliklerini yitirmekte olduğunu görmek bir hayli zordur" tespitinde bulunur. Neoliberalizmi

hukuk devleti ve devlet-sivil toplum ayrımı gibi temel kategorileri muğlaklaştıran bir yönetim mantığı olarak tanımlayan Gambetti, neoliberal düzeni liberal düzenden farklı kılan durumu açıklamak için de “...tek kelimeyle ifade etmek mümkün olsaydı, büyük olasılıkla “müphemlik” üzerinde karar kılmak gerekirdi...” demektedir. Öyle ki, 20. yüzyılın sonunda neoliberalizm tartışmaları *postmodernizm, çokkültürlülük veya küreselleşme* kavramlarıyla ifade edilmeye çalışılan bir müphemlik içinde sürmektedir. Gambetti, Türkiye siyasetini tartışırken “merkez-çevre, Osmanlı devlet geleneği, patrimoniyalizm, korporatizm, milliyetçilik, devlet ve sivil toplum ikilemi, demokratikleşme ve yurttaş hakları gibi kavramlarla açıklamak veya hukuk devleti gibi bildik çerçevelerin hala iş gördüğünü” düşünmenin, neoliberal dönüşümün mantığını görememek olarak tanımlar (Gambetti, 2009, s. 143-144).

Mouffe ise, Carl Schmitt’in demokrasi tanımlaması üzerinden liberalizmi tartıştığı ve bu tartışmanın içinde “yurttaşlık sınırları”nı ele aldığı çalışmasında, müzakereci demokrasi bağlamında “çoğulculuk” ilkesinin liberal demokrasi ile “uyumluluğu” olasılığına değinir. Bu tartışma kapsamında “verili halk fikrinin” sorgulanmasının gerekliliğinin altını çizer. “Halk” tanımlamasında birey ile toplum özdeşliğinin kurulmasından ziyade “çoklu” ve “rekabet eden” tanımlanma biçimlerini önerir (Mouffe, 2002, s. 45-64).

Mouffe, “kozmpolit yurttaşlık”, “yurttaş göçmenler” gibi tartışmalara da değinir ve bu tartışmaların demokrasi ve liberalizm arasında yarattığı gerilime dikkat çeker. Mouffe’un yorumu ile Schmitt, “homojenliğin, demokratik eşitlik anlayışının tam özüne kazılı” olduğunu söyler ve bu argümana göre yurttaşların “eşitler olarak muamele görmek” için ortak bir öze katılmaları zorunludur. Ahlaki söylemi birey üzerine odaklanan liberal bireysellik ile homojenlik temelinde bir kimlik oluşturmayı hedefleyen demokrasi ideali arasında bir karşıtlık vardır ve bu gerilim “birey” ve “halk” tanımlarında da kendini belli eder. Demokratik anlayışın “halka ait olanlar ve olmayanlar” tanımını talep etmesi, liberal anlayışın bireyin eşitliği soyutlaması ile çelişir (Mouffe, 2002, s. 47-48). Mouffe bu argüman üzerinden, liberal yaklaşıma bir eleştiri getirmektedir. Şöyle ki, “...küreselleşme

sürecinin, dünya çapında demokratikleşmenin ve kozmopolit bir yurttaşlığın oluşmasının temelini attığına inananların” birey ve halk tanımlamaları üzerinde daha fazla durmaları gerekmektedir (Mouffe, 2002, s. 51).

Mouffe’a göre müzakereci demokrasinin farklı versiyonları vardır ve çok genel hatlarıyla açıklamak gerekirse, geniş ölçüde John Rawls ve Habermas’ın etkileri ile şekillenen iki ana yaklaşım tasnif edilebilir. Mouffe, Rawls’ın izleyicisi olarak Cohen’i, Habermas’ın tarafında da Şeyla Benhabib’in çalışmalarını anar. Bu iki yaklaşımın buluşma noktalarından biri olarak “rasyonalite”ye işaret eder. Habermasçı yaklaşımda “iletişimci rasyonalite”, Rawls’da “makul” tanımı ile açıklanan rasyonalitenin ortak bir unsur olarak ele alındığını söyler (Mouffe, 2002, s. 90).

Yeni yurttaşlık tanımları talebi sıklıkla ilkelerin anlamı tartışmalarında ve yukarıda da bir kısmına değinilen siyasi rejimlerin uygulamaları esnasında “uzlaşma” ve “çatışma” alanları yaratmaktadır. Bazı sorunlar müzakere ve rasyonel tartışma ile çözümlenememektedir. Uzlaşmaların ne denli önemli olduğu kabul edilmekle birlikte çoğu zaman “uzlaşmanın” politikada süregiden çatışmalarda ancak geçici soluklanmalar yarattığı öne sürülmektedir (Mouffe, 2002, s. 107). Bu bağlamda, Mouffe, “antagonizma” ve “çekişme” arasında bir ayrım yapar; antagonizmayı düşmanlar arasındaki mücadele, çekişmeyi ise hasımlar arasındaki mücadele olarak tanımlar. Dolayısıyla sorunların çözümünde asıl amacın “antagonizmayı çekişmeye dönüştürmek” olması gerektiğini vurgular. Bununla birlikte çoğulcu demokrasinin belli bir miktar “uzlaşma” talep ettiğini ve etik-politik ilkeleri kuran değerlere sadakat gerektirdiğini de kabul eder, fakat etik-politik ilkelerin ancak farklı ve çatışan yorumlamalarla var olduğunu dolayısıyla da böyle bir uzlaşmanın “çatışmalı uzlaşma” olarak tanımlanabileceğini söyler. Buradan yola çıkarak yurttaşlık kavramı tartışmalarının yapıcı olabilmesi için ideal olan durum, bu tartışmaların liberal, muhafazakâr, sosyal-demokrat, neo-liberal, radikal demokratik vb. yaklaşımların etik-politik yorumları etrafında yürütülmesidir (Mouffe, 2002, s. 108).

Batı demokrasilerinde 1960'ların sonlarından bu yana, azınlık grupların hakları konusundaki talepleri ve yaşadıkları kısıtlılıklara yanıt olarak, etnik çeşitliliğin tanınması yönünde bir takım uygulamalar başlatılmıştır. Kymlicka bu uygulamaları üç başlık altında toplar; Yerli halklar için toprak hakları ve öz-yönetim haklarını tanımak; Ulusal grupları desteklemek için bölgesel özerkliği ve resmi dil güçlendirmek; Göçmen gruplar için yerleşme/barınma politikalarını benimsemek (Kymlicka, 2014).

Kymlicka, *Çokkültürlülük: Başarı, Başarısızlık ve Gelecek* başlıklı makalesinde dünyada 1960'ların sonundan itibaren, etnik çeşitliliğin yasal ve politik uyumu ile ilgili tartışmaların bugün hala devam ettiğine değinir (Kymlicka, 2012). Akademik ve siyasi çevrelerde toplumsal yapıların içinde etnik, dini, kültürel çeşitliliği tarif etmek bir anlamda “çokkültürlülüğün yükselişini ve inişini” tarif etmekle eşdeğerdir. Tartışmalar çerçevesinde çok kültürlülüğün sonradan ne geldiği konusunda hemfikir olunmasa da çok kültürlülük sonrası bir çağda olduğumuz konusunda şaşkıncı bir uzlaşma olduğunu söyler. Kymlicka'ya göre, 1970'lerden 1990'ların ortalarına kadar özellikle Batı demokrasilerinde çeşitliliğin tanınması eğilimi azınlık hakları taleplerine ilişkin uygulamalarda ve birçok çokkültürlülük politikasında kendini göstermektedir. Bu eğilimler neticesinde yürütülen politikalar, üniter ve homojen bir ulus olmakla ilgili eski fikirlerin reddini de içerecek biçimde pek çok devlette hem devlet kurumları seviyesinde hem de uluslararası organizasyonlar aracılığı ile uluslararası seviyede desteklenmekteydi. Bu makalede, çok kültürlülüğün, insan hakları ideallerinden ilham alan ve o haklarla sınırlanan yeni demokratik vatandaşlık ilişkileri arayışı olarak anlatımının çerçevesi çizilmektedir. Ayrıca bu çerçeve içinde, çokkültürlülüğün “toptan bir geri çekilme” (vazgeçme) halinde olduğu fikrine karşı çıkar ve çok kültürlülük politikalarının hala devam ettiğini ileri sürer. Sivil toplum bütünleşmesi (entegrasyonu) politikalarının yayılmasının çok kültürlülüğün yerini aldığı ya da çok kültürlülüğü hükümsüz kıldığı fikrine de karşı çıkar. Kymlicka çokkültürlülük politikalarının yükselişine ve gerilmesine ilişkin şu tespitlerde bulunulduğunu belirtir; çokkültürlülük yaklaşımının başta Avrupa'daki orta-sol politik hareketler

ve sosyal demokrat partiler tarafından benimsenmiştir. Ancak çokkültürlülük politikalarının azınlıkların taleplerinin karşılanmasında yeterli olmadığı hatta onları toplumdan izole ettiği yönündeki tartışmalarından etkilenecek bu yaklaşımdan geri adım attıklarını ve söylemlerini “sivil toplum”, “toplumsal bütünleşme”, “ortak değerler” ve “paylaşılan vatandaşlık” gibi kavramlar üzerinden geliştirdikleri öne sürülmüştür. Oysa Kymlicka, çokkültürlülüğü tarihsel bağlamı içinde almayı ve insanlık tarihinde, farklı kültürlerin bir arada yaşama pratiklerini göz ardı etmemeyi önerir ve özellikle II. Dünya savaşı sonrasında yaşanan süreçte çokkültürlülüğün etnik, ırksal farklılıkların öne çıkarılmasından çok “insan hakları reformları” ile ilişkisine dikkat çeker. Bu dönem aynı zaman da “demokratik vatandaşlaştırma” sürecini de içermektedir. Çokkültürlülük sadece devlet ve azınlıklar/göçmenler arasındaki ilişkiler ve bir “devlet güvenliği” sorunu olarak değil kapsayıcı bir sosyal politika meselesi olarak ele alındığında en iyi sonucu verir²².

Kymlicka'nın çokkültürlülük teorilerine farklı açılardan çeşitli eleştiriler de gelmiştir. Demirhan'ın çalışmasında bu eleştiriler derlenmiştir (Demirhan, 2014). Bu derlemeye göre, Joseph Carens ve Iris Marion Young, gönüllü göçmenler ve gönüllü olmayan azınlıklar ayrımını eleştirmişler, yaptığı ayrımın “çok kategorik” olduğunu ileri sürmüşlerdir. Kymlicka'nın azınlıkların liberal teorisine yönelik düşünceleri de Bhikhu Parekh ve Rainer Forst tarafından eleştirilmiş, Kymlicka'nın yaklaşımında “liberalizmin kültürler ötesi tarafsız bir değer olarak öngörmesini” ve “etno-kültürel ilişkilerde liberal değerlerin adaleti sağlama konusunda yetkinliğini” tartışmışlardır. Bu eleştirilere karşın Will Kymlicka, liberal bir toplum yapısı içinde demokrasinin işlemesi için yalnızca devletin temel kurumlarının değil, yurttaşların da sivil değerleri benimsemesi gerekliliğini savunmuştur. Bu yaklaşıma göre, kurumlar ve yurttaşlar açısından sivil değerler, “hoşgörü”, “birlikte çalışabilme”, “kamu yararı için siyasal sürece katılma” bunun yanı sıra “adalet duygusu” temel alınmalı, kaynakların adil dağıtımı konusunda kararlı olunmalıdır. Ancak yine de Kymlicka farklı haklara sahip grupların ortak

²² Kymlicka 2012, a.g.e., s.298-303.

bir çıkar çerçevesinde hareket etmelerini sağlayacak gerekçeleri açıklığa kavuşturamamaktadır (Demirhan, 2014, s. 54-55).

Ancak “yurttaşlık” tartışmalarında Kymlicka’nın düşünceleri tartışmaları yönlendirecek niteliktedir. Çünkü ona göre, yurttaşlık olgusu “liberaller ve cemaatçiler arasındaki tartışmada arabuluculuk yapabilecek bir kavrayış” sunmaktadır (Kymlicka, Nisan 2004, s. 395). Siyaset düşünürleri arasında 1970’lerde sıkça “yurttaşlık kavramının modası geçti” denmesine rağmen 1990’larda siyasi yelpazenin neresinde yer alırlarsa alsınlar, bütün düşünürler için yurttaşlık “kilit kavram” haline gelmiştir. Kymlicka, yurttaşlık kavramına ilişkin yaklaşımlar hakkında son 40 yılı özetler biçimde şöyle demektedir:

“70’ler ve 80’lerde siyaset kuramcıları, toplumun “temel yapısına” yani anayasal haklara, siyasi karar alma süreçlerine ve toplumsal kurumlar gibi alanlara odaklanmışlardı. “ancak bugün, siyaset kuramcılarının bu kurumlar ve süreçler içerisinde iş gören yurttaşların niteliklerini ve özelliklerini de dikkate alması gerektiği görüşü yaygın kabul görmektedir. Bu yüzden 1990’larda siyaset kuramcıları yurttaşların kimliğine ve ilişkilerine, sorumluluklarına, bağlılıklarına ve rollerine odaklanmıştır” (Kymlicka, Nisan 2004, s. 398).

Dolayısıyla, Çokkültürlülük üzerine devam eden tartışmaların bir kısmı, liberal bireysellik ve toplulukçuluk (cemaatçilik) yaklaşımları arasındaki karşıtlığı gidermek üzerineydi. Liberal adalet ile cemaat üyeliğinin taleplerini birleştirme yönünde bir girişimde bulunulması belki de kaçınılmazdı. Bu girişimi üstlenmeye aday düşüncelerden biri de yurttaşlık düşüncesidir. Yurttaşlık hem liberal bireysel hak ve yetki ilkelerine, hem de belli bir cemaate üye olma ve bağlanmayı savunan cemaatçi düşüncelere yakından bağlıdır²³.

Bu çalışma kapsamında yapılan literatür araştırmaları göstermektedir ki 1990’lı yıllar Avrupa ülkelerinde de yurttaşlık tartışmalarının sıklıkla gündemde olduğu ve özellikle “Avrupa Birliği yurttaşlığı” olgusunun gündeme geldiği bir zaman

²³ Kymlicka 2004, a.g.e., s.395-398.

dilimidir. Avrupa ülkeleri farklı siyasal süreçlerden geçerek uluslaşmış olduklarından modern devlete geçiş de her yerde ve aynı şekilde olmamıştır. Dolayısıyla Avrupa kıtasında devlet-yurttaş ilişkisi de farklı gelenekler ve kültürel yaklaşımlar etrafında şekillenmiştir. Bu çalışmanın önceki bölümlerinde de değinildiği üzere örneğin Fransa ve İngiltere'de "yurttaş" kelimesi "city", "cite" yani kent ile ilişkilendirilmiş, Alman geleneğinde ise yurttaş, ekonomik mücadele ve rekabet ile belirlenen kamusal alana özel korumayı terk ederek girebilmiştir. Dolayısıyla Avrupa'daki bu farklı yurttaşlık anlayışları Avrupa Birliği'nin kuruluşu ve işleyişi üzerinde de etkili olmuştur. Ortak bir AB yurttaşlığı bu farklı tarihsel süreçlere sahip anlayışları tek bir çatı altında toplamayı amaçlamaktadır.

Literatürde, 1990'lı yıllar, *Avrupa Yurttaşlığı Kurumu* üzerine yoğun tartışmaların yapıldığı bir dönem olarak göze çarpar (Göztepe, 2003), (Thun, 2016). Avrupa ülkelerinin bir birlik oluşturma süreçleri içinde bireyin statüsüne ilişkin gelişmelerin çıkış noktası Avrupa devletleri arasındaki ekonomik düzenlemelerle başlamıştır denebilir (Thun, 2016). 1950'li yılların sonlarından itibaren Avrupa Devletlerinin ekonomik işbirliğine yönelik yaptığı çalışmalar içinde bireylerin hukuki durumlarını ilgilendiren mevzular da gündeme gelmiştir. 1957 yılı Avrupa Ekonomik Topluluğu'nun (*European Economic Community, EEC*) kurulmasının etkileri ve ardından Roma Antlaşması içinde bahsi geçen "işçilerin serbest dolaşımı" konusu her ne kadar net bir AB yurttaşlığı kavramına tekabül etmese de bireysel haklar konusunun gündeme gelmesine neden olmuştur.

2.2. Türkiye'de Sivil Toplum Tartışmaları ve Sivil Toplum Kuruluşları

Türkiye'de yasal yapılanmalar olarak sivil toplum örgütleri tanımlaması altında, işçi sendikaları, odalar ve barolar gibi serbest meslek örgütleri, siyasal partiler, spor kulüpleri, çeşitli amaçlar güden vakıflar ve dernekler sayılmaktadır. Bunların

dışında, alternatif, platform, inisiyatif, girişim gibi adlar altında biçimsellik kazanmış gruplar da vardır.

Son on yıllar boyunca, dünyada küreselleşmenin etkisi artmış ve Soğuk Savaş sonrası dünya düzeni yeniden kurulma aşamasına gelmiştir. Uluslararası Sivil Toplum Endeksi Projesi (STEP) Türkiye Ülke Raporu'nda bu gelişmeler ışığında dünyada devam eden ve Türkiye'deki "sivil toplum" algısında da etkili olduğu düşünülen tartışmalar üç ana eksen etrafında ele alınmıştır (Ahmet İçduygu, Zeynep Meydanoğlu, Deniz Ş. Sert, 2011). Raporda Türkiye'nin, Osmanlı İmparatorluğu'nun geç dönemlerinden başlayarak kendini Batı-tipi bir modernleşme projesi içinde bulduğu tespiti yapılmakta ve dolayısıyla Batı'nın yaşadığı tarihsel süreçlere referansla belirlenen bu tartışma eksenlerinin Türkiye'deki sivil toplum tartışmalarını da etkilediği belirtilmektedir. Rapora göre, tartışma eksenlerinden biri, Batı tarihi içinde modernite öncesi döneminin sivil toplum kavramından yola çıkarak şekillenir. Bu çalışmanın ilk bölümlerinde de bahsi geçtiği üzere modern toplum öncesinde sivil toplum alanı yurttaşların siyasal ve etik bir ilgiyle "kamusal genel iyinin ve erdemin" sağlanması çalışmalarını yürüttükleri bir alan olarak tanımlanmaktadır. Raporda bu tarihsel bakış açısının iyi işleyen bir sivil toplumun kamu düzeninin temeli olduğu yönündeki yaklaşımlara ve tartışmalara zemin sağladığı belirtilmektedir. Bir diğer tartışma çizgisi ise kentli sınıfların kendilerini devletin karşısında konumlandırarak bireysel hak ve özgürlüklerini kullanmalarını içeren tarihsel sürece referansla şekillenir. Bu tartışmalarda sivil toplumun devletin vesayetinin dışına çıkması ve gelişimini bu alanda sürdürdüğü yönünde görüşler yer alır. Bu dönem özellikle bireylerin "hak ve özgürlüklerini" tanımlama, kullanma durumunun da tartışıldığı çizgidir. Üçüncü tartışma eksenini de, sivil toplumu çeşitli ekonomik, toplumsal ve siyasal işlevleri olan geniş bir alan içindeki örgütsel yaşam olarak ele alır (Ahmet İçduygu, Zeynep Meydanoğlu, Deniz Ş. Sert, 2011, s. 49-50). Batı literatürü referansı ile yapılan bu tartışma eksenleri tasnifi, Batının liberal demokratik sistemleri içindeki sivil toplum kavramının dönüşümünü izlemek açısından faydalıdır.

Günümüz Türkiye’indeki sivil toplum ve sivil toplum örgütlenmelerine ilişkin yapılan tartışmalara yansımalarına da bu çalışmanın ilerleyen bölümlerinde değinilecektir. Ancak, bu çalışma kapsamında odaklanılan Türkiye’de 90’lı yıllarda sivil alan ve sivil toplum kuruluşları konularındaki tartışmalara değinmeden önce kısaca kavramların tarihsel sürecine ilişkin görüşlere yer vermek açıklayıcı olacaktır.

Yücekök’e göre, Osmanlı Devleti’nin 19. Yüzyılda Batıya açılma dönemi Osmanlı sivil toplumu örgütlenme modelinin de başlangıcı sayılabilir (Ahmet N. Yücekök, Şubat 1998, s. 13). Bununla birlikte Yücekök, Batı’da özellikle sanayileşme dönemi sonrasında gelişen ve giderek antitezini de oluşturacak burjuva sınıfı ve kültürünün Osmanlı toplumsal yapısı ile Batı toplumları arasında temel bir farklılığa yol açtığını belirtir. Bu farklılık Osmanlı toplumu ile Batı toplumları arasında özellikle sivil toplum örgütlenmeleri bakımından farklı gelişimler göstermesine de neden olmuştur. Yücekök’e göre Batı’da sanayi devriminin doğal bir sonucu olarak beliren siyasal ve sosyal kurumlar, Osmanlı toplumuna bu çalışmanın da önceki bölümlerinde değinilmiş olan bazı reformlar ile yukarıdan aşağıya doğru dayatılmış ve üstelik bu dayatma Osmanlı toplumunda bir “kültür ikileşmesi”ne de neden olmuştur. Yücekök, Batı’da fert ile devlet arasında tampon görevi gören ve “ikincil gruplar” olarak andığı kurumların –ki bu kurumlar arasında, dernekleri, sendikaları, baskı gruplarını ve belediyeleri sayar, Osmanlı da sosyoekonomik nedenlerle cılız kaldığını söyler (Ahmet N. Yücekök, Şubat 1998, s. 15-20).

Mehmet Ö. Alkan ise, Osmanlı İmparatorluğu’nda Tanzimat’ın ilanı (1839) öncesindeki dönemde sivil toplum örgütlenmelerinin olmadığı anlamına gelmemekle birlikte Tanzimat sonrasındaki dönemin “çağdaş-modern” örgütlenmenin başlangıcı olarak anıldığını belirtir (Ahmet N. Yücekök, Şubat 1998, s. 45). Alkan, Osmanlı Devletinin modernleşme dönemi öncesindeki geleneksel Osmanlı toplumunda “ön-sivil toplum kurumu” olarak düşünülebilecek

örgütlenmeler olarak vakıfları, esnaf örgütlerini²⁴ ve tarikatları sayar. Osmanlı Devleti merkezi yönetimi bu üç tür örgütlenmeyi de zaman zaman baskıya dönüşen bir biçimde denetim altında tutmaya çalışmıştır (Ahmet N. Yücekök, Şubat 1998, s. 65).

Alkan, çalışmasında, geç Osmanlı dönemi hukuk sistemi çerçevesinde ele aldığı Osmanlı toplumu örgütlenmesine ilişkin gelişmeleri beş başlık altında inceler. Çok dinli ve çok uluslu bir toplumsal yapıya sahip Osmanlı toplumunda İslamiyet dışında kalan din ve mezheplerin örgütlenmelerine *Cemaatler/Milletler* başlığı altında değinir. *Dernek biçiminde örgütlenme* başlığı altında ilk olarak Kırım Savaşı ertesinde, 1856 yılında örfi hukuk gereğince padişahın özel izni ile kurulan *Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane* gibi örneklerle ve ardından 16 Ağustos 1909'da çıkarılan *Cemiyetler Kanunu*'nu sonrasında hukuki bir zemin bulan ve dernekleşen örgütlenmelere değinir. *İşçi örgütlenmeleri* başlığı altında işçilerle ilgili ilk yasal düzenleme olarak II. Meşrutiyetin (1908) ilanından bir süre sonra, özellikle liman, demiryolu, tütün gibi sektörlerde yaşanan grevlere bir önlem olarak çıkarılan "*Tatil-i Eşgal Cemiyetleri Hakkında Kanun-ı Muavakkat*" olarak adlandırılan geçici kanuna değinir. Alkan, daha önce çıkarılan Cemiyetler Kanunu'nda yer aldığı biçimiyle işçilerin zaten "cemiyet" kurma hakkına sahip olduğunu ancak bu geçici kanunla getirilen kısıtlayıcı çerçeveye dikkat çeker. Alkan, *Vakıflar* başlığı altında, Osmanlı'da vakıfların toplumsal açıdan önemli bir işleve sahip olduğunu belirtir ancak vakıfların kişilerden çok "mal" ve "parayı" bir araya getirmeleri nedeniyle onları sivil toplum kurumu yerine bir "sivil toplum ürünü" olarak tanımlar. Bununla birlikte vakıflar 1965 yılından sonra bir sivil toplum kuruluşu olma yolunda önemli yasal değişikliklere uğramış ve 1980'li yıllarda ise fiilen bir sivil toplum kurumu ve gücü olma özelliği kazanmıştır. Alkan bu çalışmasında son olarak *Mesleki Örgütlenme* başlığı altında ticaret ve sanayi odaları, esnaf örgütleri, barolar, mühendis ve mimarlar, ziraat odaları, hekim (ettiba) odalarını ilgilendiren gelişmeleri geç Osmanlı döneminden erken

²⁴ Etnaf örgütlenmeleri ile merkezi yönetim arasındaki ilişki, Ahi, lonca örgütlenmesi, esnaf kâhyalığı gibi teşkilatlar aracılığı ile yürütülmekteydi. Bkz: Mehmet Ö. Alkan, a.g.e., s.63

Cumhuriyet dönemine kadar olan süreçte yasal ve hukuki bir çerçevede değerlendirmektedir.

Türkiye açısından bu kısa tarihsel arka planın devamında günümüze gelindiğinde dünyanın pek çok yerinde olduğu gibi, Türkiye’de de bireyler, sosyal yardım kuruluşlarından dini yapılanmalara, doğa ve kültür derneklerinden afet sonrası yardım örgütlerine kadar uzanan geniş bir çeşitlilikle ve pek çok farklı çalışma şekli ile yerel ve uluslararası alanda çalışmalar yapmakta ve ilişkiler kurmaktadır. Bu tez çalışmasının da konusu bağlamında Türkiye’de faaliyet gösteren sivil toplum kuruluşlarının bir kısmının, bireysel hak ve özgürlüklerin yaşama geçirilmesi, demokrasiye geçiş ve katılımcı demokrasi taleplerini seslendiren hak temelli çalışmalar yürüten örgütlerden oluştuğu söylenebilir (Gökmen, 2011).

Fuat Keyman, sivil toplum üzerine etkili çalışmaları olan Michael Edwards’a atıfla “*Sivil toplum 21.Yüzyılın en önemli ve anahtar kavramlarından biri mi, yoksa bu yüzyıl içinde giderek önemsizleşecek ve sonuçla ortadan kalkacak bir kavram mı olacaktır?*” sorusuna dikkat çeker. Gelişmiş ve bugün sanayi-sonrası bilgi toplumuna geçmiş Batı demokrasileri için geçerli olduğu kadar Türkiye için de geçerli olan bu soru sivil toplum ve ilintili olarak sivil toplum örgütlenmeleri tartışmalarını çeşitlendirmektedir. Keyman, sivil toplum kavramına ilişkin, Edwards’ın kavramsal dili ile sivil toplum kavramının boyutlarını: “kamusal alan olarak sivil toplum, örgütsel yaşam olarak sivil toplum ve demokratik toplum olarak sivil toplum” olarak belirlenebileceğini belirtir. Modern zamanların siyaset alanının ve siyaset yapma eyleminin sadece siyasi partilere indirgenmediği devlet-merkezci eğilimler ne toplumsal hayatın işleyişinde etkili ve verimli, ne de demokratik toplum yönetimi için yeterli olmadığı olmaktadır (E. Fuat Keyman, 2003). Keyman’a göre sivil toplum kavramı artık sadece demokratiklik ve meşruiyet değil, iyi toplum yönetimi tartışmalarının da bir parçasıdır

Sivil toplumun, karmaşık ve çok-boyutlu sorunlar içeren yapısı, onun -kimi zaman hepsini içerecek biçimde- “örgütsel yaşam” olarak tanımlanmasına, “demokrasiye geçişin ön-koşulu” olarak belirlenmesine, ya da “katılımcı demokratik toplum

yönetiminin gerekli aktörü” olarak görülmesine zemin sağlamaktadır (E. Fuat Keyman, 2003).

Sivil toplum kuruluşlarının siyasal yaşamın gündelik pratiğinde kazandığı önem üzerine Mete Tunçay günümüzde, “güçler ayrımı gibi temsili demokrasi kuramlarının aşınmış” olmasına değinmekte ve STK’ların “doğrudan demokrasiye benzer bir şekilde karar alma süreçlerine katılma olanağı” sağladığı düşüncesine işaret etmektedir (Tunçay, Şubat 1998, s. xii).

Avrupa’da ve Türkiye’de hak temelli çalışmalar yapan örgütler bağlamında sivil toplum kavramını ele aldığı yazısında Yeresimos, genel bir kavrayış olarak, hak temelli çalışmalar yapan örgütlerin, devlet eylemlerinin asgari kalıplarla tanımlanmış haklar yaklaşımlarını ve dolayısıyla bu haklara yönelik uygulamalarını eleştirdiklerini söyler. Yeresimos’a göre hem ulusal hem de uluslararası kamuoyu önünde devletleri uygulamaları konusunda açıklama yapmaya, hesap vermeye davet eden hak örgütleri ile devlet kurumları arasındaki ilişki sorunlu bir ilişki olmaktadır. Yeresimos, toplumsal yaşamını bireysel edilgin yurttaş yaklaşımı yani sorunlarını iktidar olmayı talep edenlere verdiği “oy” vasıtasıyla çözmeyi seçen edilgin yurttaşın, çevresinde kendi sorunlarına benzer sorunları olanlarla etkileşim içinde olamayacağını belirtir. Bu yaklaşımı benimsemiş birey için “siyasette dikey ilişkilerin bir ürünü” tanımlamasını yapar. Oysa bireylerin eşit katkı ve sorumluluklarla yatay ilişkiler çerçevesinde örgütlendikleri sivil toplum kuruluşları bu bireyler açısından bir “ortak gaye” ye ulaşmayı hedefler. Yeresimos’a göre, sivil toplum kuruluşlarındaki bu yatay örgütlenme biçimine yönelik ilgi artışı, paradoksal biçimde cemaat, geniş aile bağları, klanların işlevini sürdürdüğü toplumlardan ziyade, “birey merkezci toplumlarda” görülmektedir (Yeresimos, 2001, s. 13-23).

Tanıl Bora da, Türkiye’deki meslek kuruluşlarını ele aldığı çalışmasında, “kamu”, “sivil” ve “milli” kavramları üzerinden sivil alanın muğlak yapısını tartışır (Bora, 2002). Sivil toplum kuruluşları açısından 1960-1980 yılları arasını “politizasyon” dönemi olarak adlandırır ve 1961 Anayasası ile yasayla kurulan meslek

kuruluşlarının demokratik seçimli ve yönetimden özerk kamu kurumu statüsü kazandıklarına değinir. Modernleşme ve kapitalistleşme dönemindeki toplumsal yapının “karmaşıklaşması ve profesyonelleşmesi” ile bu kuruluşların çıkar temsiliyle ilgili işlevlerinin devlet ile aralarında bir mesafe yarattığını söyler. Bunun yanı sıra toplumsal çoğulculuşma ve buna bağlı politizasyonun meslek örgütleri kapsamında da belirginleştiğini ve bu kuruluşların “politik saflaşmanın aktörleri” haline geldiğini belirtir (Bora, 2002, s. 266-267). 1980 askeri darbesi sonrası dönemde askeri yönetim “anarşi ve terörü önleme” gerekçesi ile baskıcı uygulamalarına meşruiyet kazandırmaktaydı. 1970’lerde ağırlıklı olarak sol muhalefet cephesinde yer alan sivil toplum örgütleri de darbe sonrası yaşanan askeri yönetim döneminde bu baskıcı uygulamalara maruz kalmışlardır. Bu örgütler Askeri rejim tarafından “anarşi ve terörün sorumluları arasında sayılarak kriminalize edilmişlerdir” (Bora, 2002, s. 270). Siyasetin bu baskıcı uygulamalar tarafından şekillenmesi 1980’lerin ikinci yarısından ve özellikle 1990’ların başlarından itibaren toplumda demokratikleşme taleplerini artırmıştır. 1991 genel seçimlerinin ardından kurulan koalisyon hükümetinin demokratikleşme yönündeki açıklamaları ve vaatleri sivil toplum kuruluşları arasında “politik konuda ortak tutum” takınma girişimlerine yol açmıştır. Ancak ardından gelen süreçte demokratikleşme çabalarının beklendiği oranda olumlu sonuçlar vermemesi sivil toplum örgütlerinde “hayal kırıklığı yaratacaktır.” Dönemin genel politik yaklaşımın “militarist ve otoriter-faşizan” bir çizgide ilerlemesi bu tespiti paylaşan pek çok dernek ve bazı işçi sendikalarını “Demokrasi Platformu” adıyla bir platform kurmaya yöneltti. Amaçları devletten, hükümetlerden ve siyasi partilerden bağımsız olarak demokrasinin kurum ve kurallarının hayata geçirilmesine, hak ve özgürlüklerin korunmasına yönelik faaliyetlerde dayanışma ve işbirliği sağlamaktı (Bora, 2002, s. 279). Bora’nın makalesinde, “sermaye/girişimci tabanlı odalar ile tahsile dayalı uzmanlık mesleklerinin emek ağırlıklı odaları” arasında yaptığı karşılaştırma dikkat çekicidir. Bu karşılaştırma Türkiye’de bahsi geçen dönemlerde yaşanan “polarizasyon”u tarif eden niteliktedir. Bora, Sermaye/girişimci tabanlı odaları devlete sadık sağ eğilimli odalar olarak ele alır. Bu yaklaşımda ve yapılanma içinde olanlar sivil toplumu bir

ülkenin sahip olduğu yasama-yürütme-yargı gibi “erk”lerden biri olarak görmektedirler ve toplum yönetiminde bu erkin öne çıktığı görüşüne dayanarak kendi etkinliklerini ve “prestijlerini tahkim etmeye çalışmaktadırlar”. Bu kuruluşlar sivil toplum alanını da bir güç denkleminde görmektedirler, kendi ağırlıklarını, örneğin üye sayısına bakarak belirlemekte ve kendilerine sivil toplumu temsil etme konusunda bir öncelik atfetmektedirler. Tahsile dayalı uzmanlık mesleklerinin emek ağırlıklı odakları ise muhalif-sol eğilimli odalardır ve demokratiklik, bağımsızlık gibi değerlere vurgu yapmakta ve savundukları siyasal-ideolojik iddiaların politika dışı bir yaklaşımla ehlileştirilmesi tehlikesine karşı ihtiyatla yaklaşmaktadırlar (Bora, 2002, s. 302-303).

Akademik literatürde sıklıkla, sivil toplumun 1980’lerden bu yana, dünyadaki gelişime paralel olarak Türkiye’de de geliştiğine değinilmektedir. Bununla birlikte, STK’ların toplum içinde yaygınlaştığı, sayılarının giderek arttığı, sivil toplumun öneminin arttığı ve sivil toplum söyleminin siyasi partiler, hatta devlet aktörleri tarafından sürekli kullanıldığına da dikkat çekilmektedir (Keyman, 2004).

90’lı yılların sonlarında hak temelli çalışmalar yapan örgütlerin faaliyetleri arasında konferans dizileri dikkat çekmektedir. Bu konferanslarda sivil toplum örgütlenmelerine, toplumsal yaşamı iyileştirmeye yönelik tartışmalara, devlet-yurttaş ilişkilerine değinilmektedir. Türkiye İnsan Hakları Hareketi 1. ve 2. Konferansları 1998-1999 Bildirilerinin bir araya getirildiği yayında da (Erdost, 1999) öneriler ve tespitler bölümünde öne çıkan konular şöyledir; öncelikle hukuksal, ekonomik ve siyasal düzenlemelerde en üstün değerler insan haklarıdır. İnsan haklarının gerçekleşmesinin zemini ulusal ve uluslararası barışın sağlanması ve demilitarizasyon temel koşuldur. Küreselleşme insan haklarının evrensel olarak gerçekleşmesi önünde tehditler yaratmaktadır. İnsan hakları kavramı uluslararası siyasetin bir aracı olarak kullanılmamalıdır. İnsan hakları ve hukuk arasındaki ilişki hem ulusal hem de uluslararası hukuk kuralları çerçevesinde ele alınmalıdır. İnsan hakları savunucularının seslendikleri öncelikli merci, (Türkiye bağlamında)

Türkiye yurttaşları olmalıdır²⁵ (Erdost, 1999, s. 1-13). Yayında Sibel Özbudun, İnsan hakları ihlallerinin sadece bir “yönetim pratiği” veya “hükümet kusuru” olarak değerlendirilmesi halinde ve ihlallerin kurumsallaşmasının tarihsel, güncel, toplumsal koşulları göz ardı edilmesi durumunda, ihlallerin bir “iktidar aracına” dönüşebileceğine ve bu yönde kullanılabilmesi tehlikesine dikkat çekmektedir (Erdost, 1999, s. 155).

2006 yılında hazırlanan Sivil Toplum Endeksi Raporunda son 20 yıla kıyasla sivil toplumun ve STK’ların gelişiminin “etkileyici” düzeyine dikkat çekilmekte üstelik bu süreçte Türkiye’nin yaşadığı sosyal, ekonomik ve politik istikrarsızlıklara rağmen bu gelişimin izlerinin varlığına değinilmektedir. Araştırma bulguları arasında, çok sayıda STK’nın yenilikçi yaklaşımları benimsediği ve geniş bir faaliyet yelpazesi bulunmaktadır (Filiz Bikmen, Zeynep Meydanoğlu, 2006). Bu çalışmanın ilerleyen bölümlerinde bahsedilen gelişmeye zemin hazırladığı düşünülen siyasal, kültürel etkilerin bir kısmına yer verilmeye çalışılmıştır.

2.3. 90’larda Türkiye’de Demokratikleşme ve Yurttaşlık Tartışmaları

Türkiye’de 1980-2000 yılları arasındaki en önemli siyasi olaylar arasında hem sivil toplum hem de bireyler üzerinde belirleyici etkisi nedeniyle, 1980 yılında yaşanan askeri darbe öne çıkmaktadır. Tüm sivil toplum faaliyetlerinin durdurulduğu pek çok örgütün kapatıldığı sürecin ardından 1990’lar örgütsel yaşamın hem nitel hem de nicel olarak canlanışına tanıklık eder. 1995’de 1982 Anayasası’nın 33. maddesi ile düzenlenen dernek kurma özgürlüğü maddesindeki değişiklik, 90’ların ortasında başlayan “demokratikleşme” yolundaki dönüşümün de bir parçasıdır (Ahmet İçduygu, Zeynep Meydanoğlu, Deniz Ş. Sert, 2011, s. 57).

²⁵ Bahsi geçen konferanslarda özellikle Türkiye’deki İnsan Hakları Hareketine yönelik detaylı bilgiler içeren bildiriler yer almaktadır. İnsan Hakları çalışmalarının hukuk, iktisat, siyaset bilimi gibi disiplinlerin sunduğu bilgiler ışığında yürütülmesinin gerekliliği bildirilerde değinilen konular üzerinden kendini göstermektedir.

Türkiye’de 1990 yılların başlarında toplumunun tartıştığı konular arasında iki ihtilafli mesele öne çıkmaktadır; Kürt sorunu ve Cumhuriyetin laik temellerini, kurumlarını, alanlarını tehdit ettiği düşünülen Siyasal İslamcı yaklaşımlar. Toplumun bazı kesimlerince varoluşsal bir tehdit olarak algılanan bu ihtilafların izleri açıktır ki 1990’lı yıllardan çok daha gerilerde, geç Osmanlı, erken Cumhuriyet dönemlerinde de sürülebilir. 1990’lı yıllarda da çeşitli veçheleri ile bu çatışmalı alanlara ilişkin tartışmalar kamuoyunun gündeminde yer almıştır.

Tanıl Bora, *Cereyanlar-Türkiye’de Siyasi İdeolojiler* (Bora, 2017, s. 415-511) başlıklı geniş kapsamlı çalışmasında Türkiye’deki *İslami İdeolojiyi* de ele alır. Türkiye’de İslam referanslı politik yaklaşımların 1940 ile 1970’ler arasında “sağ” politikalara yatkınlık gösterdiğini ve kimi zaman “taşıyıcı sütunlarından” birisini oluşturduğunu belirtir. 1980’li yıllarda yayınlanan kimi dergiler vasıtasıyla “İslamcı literatür”deki değişim ve açılımlara değinir. 12 Eylül Askeri Darbesinin ardından diğer partiler gibi İslam referanslı Milli Selamet Partisi’nin yöneticilerinin de tutuklanması ve partinin kapanması İslamcı harekete yakın toplumsal grupların itirazlarına neden olmuştur. Bu sürecin ardından kurulan Refah Partisi, 1994 yılı yerel seçimlerde İstanbul ve Ankara gibi büyükşehirlerin belediye başkanlıklarını kazanmış ve “politik gücü kutuplaştıran” bir güç haline gelmiştir. Toplumsal hayatı ve tek tek bireylerin “hak”larını ilgilendiren bir diğer önemli siyasal gelişme de, 28 Şubat 1997’de İslami referanslı Refah Partisi ile merkez sağda yer alan Doğru Yol Partisi koalisyon hükümetinin “postmodern” olarak anılan bir askeri darbe ile yıkılmasıdır (Bora, *Cereyanlar; Türkiye’de Siyasi İdeolojiler*, 2017, s. 477).

Türkiye’de yukarıda bahsi geçen siyasi çalkantıların sivil toplum alanında da karşılığı olmuştur. 1991 yılında kurulan İnsan Hakları ve Mazlumlar İçin Dayanışma Derneği’nin (MAZLUMDER)²⁶ özellikle 1990-2000 yılları arasındaki faaliyetleri ve raporları incelendiğinde, Güneydoğu/Kürt Sorunu, inanç ve vicdan hürriyeti; bu bağlamda özellikle başörtüsü meselesi, yurt içinde ve yurt dışında

²⁶ Detaylı bilgi için bkz: <http://www.mazlumder.org/tr/>

Müslümanlara karşı yapıldığı iddia edilen hak ihlalleri, cezaevlerinde yaşanan insan hakları ihlalleri gibi konular öne çıkmaktadır.

2003 yılında MAZLUMDER Genel Başkanı Yılmaz Ensaroğlu *Öğretim Özgürlüğü* üzerine yaptığı konuşmasının bir bölümünde eğitim mevzuatı nedeniyle yaşanan “hak ihlalleri” konusunda şu tespitlerde bulunmaktadır:

“...Ülkemizde yükseköğretimin amacı "Öğrencilerini; Atatürk inkılapları ve ilkeleri doğrultusunda Atatürk Milliyetçiliğine bağlı, Türk milletinin milli, ahlaki, insani, manevi ve kültürel değerlerini taşıyan, Türk olmanın şeref ve mutluluğunu duyan, Türkiye Cumhuriyeti Devletine karşı görev ve sorumluluklarını bilen ve bunları davranış haline getiren" kişiler yetiştirmektir... 12 Eylül sonrasında kurulan siyasi partilerin ve hükümetlerin programlarında, Yükseköğretim Kurulu'nun kaldırılması veya yetkilerinin daraltılması öngörüldüğü halde hiçbir hükümet buna cesaret edememiştir.” “...Mazlumder'in 1998 yılı raporuna göre kılık-kıyafet genelgesine (başörtüsü yasağı olarak okunmalı) uymadığı gerekçesiyle 101'i bir veya iki yarıyıl olmak üzere toplam 637 öğrenci okuldan uzaklaştırıldı. 1579 öğrenciye uyarı, 1017 öğrenciye de kınama cezası verildi” (MAZLUMDER, 2003).

MAZLUMDER, 2005 yılında İnsan Hakları Ortak Platformu adıyla kurulan yapılanmada yer alan örgütlerden bir tanesidir. Hak temelli çalışmalar yürüten ancak insan hakları alanında tek başlarına etkili çözüm üretemedikleri alanlarda birlikte hareket etmek amacıyla 2005 yılında bir araya gelen beş sivil toplum kuruluşu İnsan Hakları Ortak Platformu'nu²⁷ (İHOP) kurmuştur. İHOP tanıtım metinlerinde Türkiye'de hukukun üstünlüğü prensiplerine ve insan haklarına dayalı kalıcı bir demokratik sistemin oluşmasında insan hakları örgütlerinin katkısını güçlendirmeyi amaçladıkları belirtilmektedir. Bu yapının kuruluş sürecinde Helsinki Yurttaşlar Derneği (hYd), İnsan Hakları Derneği (İHD), İnsan Hakları ve Mazlumlarla Dayanışma Derneği (MAZLUMDER), Türkiye İnsan Hakları Vakfı

²⁷ İnsan Hakları Ortak Platformu hakkında detaylı bilgi için bkz: <http://www.ihop.org.tr/2007/03/12/yhop-kurumsal-yapysy/>

(TİHV) ve Uluslararası Af Örgütü Türkiye Şubesi yer almıştır. İHOP'un kuruluş fikrinin, Türkiye'nin AB'ye aday ülke olarak kabul edilmesiyle başlayan reform sürecinde ortaya çıktığı kimi zaman küçülerek, kimi zaman genişleyerek çalışmalarına devam ettiği ve bununla birlikte İHOP yürütmesinden ayrılan örgütlerle çalışma pratiğinin temel konularda devam ettiği belirtilmektedir.²⁸

Türkiye'de de pek çok ulus-devlette yaşandığı gibi, küreselleşmeden ve bu gelişmenin sonucu olarak farklı grupların etnik ve dinsel kimlikleri vasıtasıyla siyasallaşmaları ve sıkıştıkları özel alandan çıkmak ve kamusal alanda temsil edilmek talepleri gündeme gelmiştir.

Türkiye için 1990'ların özellikle ikinci yarısı, insan hakları ihlallerin yoğun olduğu, Susurluk kazası ile devlet-mafya ilişkilerinin ortaya döküldüğü ve ekonomik krizlerin gündemde olduğu bir dönemdir. "Ülke genelinde artan anti-demokratik uygulamalar, özellikle Kürtlerin yaşadığı kentlerde, olağanüstü hal bölgesinde yoğunlaşmıştır." "yargı denetiminden bağımsız tutulan" OHAL uygulamaları sırasında bölgede yargısız infazlar, faili meçhul cinayetler, kitlesel köy boşaltmalar, işkence ve tecavüz vakaları gibi ağır hak ihlalleri yaşanmıştır." (Şahin, 2005, s. 113).

Erken Cumhuriyet döneminden itibaren yürütülen "Türkleştirme" politikaları yıllar içinde toplumun çok kültürlü yapısını zedelemiş ama özellikle "Kürt kimliğini" ve "Kürt siyasetini" de derinden etkilemiş ve şekillendirmiştir. (Şahin, 2005, s. 101).

Şeyhmus Diken ve Nurcan Baysal, 2015 senesinde yaptıkları çalışmanın önsözünde, 2000 yılında yayımlanan ve o dönemde konusunda yapılan "tek alan çalışması" olduğu belirtilen "Güneydoğu'da Sivil Hayat" başlıklı kitaba değinirler (Şeyhmus Diken, 2015). 2000'li yıllarda yapılan bu çalışmanın "dil"ine yansımış olan "tedirginliğin" Türkiye'nin Güneydoğu ve Doğu illerinde kurulan sivil

²⁸2006 yılında TİHV , 2010 yılında Mazlumder İHOP Yürütme Kurulundan ayrılmıştır. 2012 ve 2013 yıllarında İnsan Hakları Araştırmaları Derneği ve İnsan Hakları Gündemi Derneği İHOP'a katıldı. İHOP Genel Koordinatörü Feray Salman ile yapılan röportaj için bkz: http://web2.e-baro.web.tr/images/Barolar_2017/E_Bultenler/72/20180226-025237566_4.pdf

toplum örgütlerinin duruşlarına ve kendilerini ifade etme biçimlerine de yansıdığı belirtilmektedir (Şeyhmus Diken, 2015, s. 14). 90'lı yıllar özellikle Güneydoğu ve Doğu Anadolu bölgelerinde çalışan STK'lar için sivil toplumun “yasadışı” bir örgütlenme alanı olmadığına devlete, bürokrasiye, anlatılmaya çalışıldığı bir dönem olarak tarif edilmektedir (Şeyhmus Diken, 2015, s. 15).

Dolayısıyla, Batı'da ve eş zamanlı olarak Türkiye'de de devam eden yurttaşlık tartışmalarının önemli bir bölümünün, hakların niteliğinin eleştiriye açılması ve aynı zamanda yurttaşlık statüsünün farklı bireysel ya da toplumsal konum ve kimliklerle ilgili olarak yeniden tarif edilmesi ihtiyacı üzerinde yoğunlaştığını söylenebilir (Üstel, 1999, s. 147).

Günümüzde demokrasi teorisi kapsamında yürüyen tartışmalarda gündeme gelen “öznelin çoğulculuğu” (*pluralism of subjects*) kavramı sıklıkla yurttaşlık, haklar, kamusal alan gibi kavramlarla da kesişmektedir. Bu bağlamda güncel demokratik mücadele, ekonomik ve siyasal alan ile sınırlı bir iktidar mücadelesinden çok kadınlardan eşcinsellere, bölgelerden etnik azınlıklara uzanan geniş bir yelpazede, birçok yeni hakların tanımlanmasına ve talep edilmesine doğru değişimler içermektedir. Haklar söz konusu olduğunda temel mesele herhangi bir hakkın zarar görmemesi, sınırlanmamasıdır. Bir grubun başka grupların hakları üzerinde sınırlandırıcı iktidarı varsa toplumsal ayrışma, çatışma gibi sonuçlarla karşılaşmaktadır. Dolayısıyla, hakların diğer haklara zarar vermeden, onları ortadan kaldırma veya sınırlandırma gibi tehditler oluşturmadan tanımlanması ve gündelik hayatta kullanılması gündeme gelmektedir. Bu türlü çatışmaların aşılmasının yöntemlerinden biri olarak dayanışma (*solidarity*) yaklaşımı önerilmektedir. (İlhan Tekeli, Hasan Bülent Kahraman, Fuat Keyman, Ali Yaşar Sarıbay, 1999, s. 29).

Kaya ve Tarhanlı (Kaya, 2005), günümüz ulus devletlerin ulusal, etnik, kültürel ve dinsel farklılıkların yönetimi konusunda iki alternatif siyaset anlayışı benimsediklerini belirtirler. Bunlar, “cumhuriyetçilik” ve “çokkültürcülük”tür. Cumhuriyetçilikte, bireylerin veya grupların etnik ve kültürel talepleri dikkate

alınmazken, çokkültürcülükte azınlıkların kendilerini kültürel ve etnik olarak tanımlamalarına ve var edebilmelerine olanak tanınmaktadır²⁹.

Üstel'e göre, son on yıllarda yaşanan yurttaşlık tartışmalarında özellikle *Avrupa Birliği ideali* "ulus-ötesi" yurttaşlık kavramını gündeme getirmiştir. Bunun yanı sıra, azınlık kimliklerinin tanınması ve bu kimlikler kapsamındaki talepler, "göç olgusu", bireylerin devletle olan ilişkisinin "müşteri" ilişkisine indirgenmesi, kapitalist refah devleti uygulamalarının bireylerin siyasal hayata katılım isteği üzerindeki olumsuz etkileri gibi durumlar, yurttaşlık sorununu bu yeni değişenler üzerinden tartışmayı zorunlu kılmaktadır. Dolayısıyla yurttaşlığın "kendisinde bir değer", bir statü olduğu anlayışından sıyrılarak, ekolojik yurttaşlık, ırk-yansız yurttaşlık, cins-yansız yurttaşlık gibi yurttaşlık tanımları gündeme gelmektedir. Ancak Üstel, Batı'da bu çeşitlilikte devam eden tartışmaların Türkiye'de ağırlıklı olarak "kimlik taleplerinin arka planında" yer aldığını belirtiyor (Üstel, 1999, s. 145-146).

Kaya da, 90'lı yıllarda Türkiye'de yaşanan bazı gelişmeler özellikle Avrupa Birliği'yle uyum sürecinde, "güvenlik söyleminin" dönüşüm geçirdiğine ve yerini "adalet", "kültürel çeşitlilik" söylemlerinin yer aldığı tartışmalara bıraktığına değinir. Özellikle, 1999 Aralık tarihinde yapılan Avrupa Birliği Helsinki Zirvesi, "Türkiye'nin Soğuk Savaş süresince kültürel, dinsel ve etnik farklılıklar karşısında sergilediği muhafazakâr ve milliyetçi tutumdan uzaklaşması" açısından bir dönüm noktası olmuştur (Kaya, 2005, s. 51). Aynı süreçte "azınlık" terimi "kültürel çeşitlilik" terimine dönüşmüş ve hem Avrupa hem de Türkiye bağlamında birçok etnik azınlık grubu, tabii oldukları ulus-devletlerin kendileri üzerinde kurduğu baskıcı hegemonyayı aşmanın çabası içindeydiler. Bu bağlamda yurttaşlık Türkiye açısından "ayrıcalıklı" bir yere sahipti ve 1992 yılında dönemin Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'in dile getirdiği "anayasal yurttaşlık" ilkesi ile

²⁹ Kaya ve Tarhanlı, a.g.e, s.19

her bir yurttaşın haklar ve ödevler açısından “din, dil, ırk ve cinsiyet farkı gözetilmeksizin” eşit olduğu vurgulanmaktaydı³⁰.

Demokratik –anayasal bir sistemde ve çokkültürlü bir toplumda, anayasal vatandaşlığın temel özellikleri şöyle sıralanmaktadır: a) farklı tüm kimliklerin, barışçıl biçimde bir arada var olmasını öngören çoğulcu, müzakereci ve katılımcı anayasal bir siyasal düzenin varlığı, b) tüm bireylerin, herhangi bir farklılığı nedeniyle ayrımcılığa uğramadan eşit görülmesini, temel hak ve özgürlüklerden adil olarak yararlanmasını sağlayacak anayasal / yasal düzenlemeler ve uygulamaların varlığı, c) toplumdaki bütün farklı kimliklerin farklılıklarını korumaları ve var olmayı sürdürebilmeleri anayasal güvence altına olması (İsmail Fırat, 2014, s. 334-335). Fırat ve Gül, bu temel ilkelerin yanı sıra, Türkiye özelinde bir temel ilke daha eklenebileceğini belirtmektedirler. Şöyle ki, uygulamadaki sorunlara rağmen, Cumhuriyet dönemi demokrasi deneyimi ve birikimi ile şekillenen ve büyük ölçüde yerleşmiş olan “demokratik, laik, sosyal hukuk devleti” şeklindeki temel anayasal ilkelerin korunması yaklaşımı da anayasal vatandaşlık tartışmaları kapsamında içinde değerlendirilmelidir.

Bakır Çağlar, “laiklik” üzerine tartışırken, bu kavramın “zamanlı ve mekanlı bir problem” olarak ele alınmasını önerir ve (Çağlar, 1994) laiklik kavramına ilişkin farklı yaklaşımlar hakkında şu tanımlamaları yapar; “*devletin yansızlığı tezi*”, bu tez “hukuk devleti” içinde düşünülmeli ve laiklik prensibi de “haklara sahip olma hakkı” olarak ele alınmalıdır. Bir diğer yaklaşım “*aktif ya da militan laiklik*”dir ve Türkiye’de yerleşik *Anayasa ideolojisi* buna bir örnektir. 1990’larda Türkiye siyasi gündemindeki *parti kapatma, dini sebeplerle örtünmeye getirilen kısıtlılık* gibi yasal uygulamalar “aktif laiklik” yaklaşımları neticesindedir. Üçüncü bir yaklaşım olarak da *Hümanizma Laiklik Anlayışına* değinir. Bu anlamıyla laiklik, farklılıklara ve her bir bireyin hakkına saygı gösteren ve kimseyi inançları sebebi ile dışlamayan sosyal bir felsefedir. Çağlar 29 Haziran 1990 tarihli *Kopenhag Belgesi*’nin 9.4. maddesinde tanınan laiklik ilkesinin “Hümanizma Laiklik Anlayışı” çerçevesinde şekillendiğini belirtir (Çağlar, 1994, s. 114-116).

³⁰ Kaya, a.g.e, s.51-55

Türkiye’de 1990’lı yıllarda sivil toplum alanında yaşanan bu canlılığının hem ulusal hem de uluslararası pek çok faktöre bağlı olduğu bir gerçektir, ancak bu çalışma kapsamında ele alınması zorunlu olan gelişmelerden ancak bir kısmına kısaca değinmek dönemi anlamak açısından faydalı olacaktır.

2.3.1. STK’lar Açısından Ulusal –Uluslararası Etkiler ve Etkinlikler

Doğu Avrupa’da 1980’li yıllardan başlayarak 1990’lı yıllarda şiddetini artıran çatışmalar ve yaşanan savaş, bu ülkelerdeki rejimlerin çökmesi ve toplumların bölünmeleri ile sonuçlanmıştır. Bu siyasi gelişmeler hem Avrupa ülkeleri hem de Türkiye kamuoyunda çeşitli açılardan gündem olmuştur. 1989 yılında Doğu Avrupa ülkelerindeki rejimlerin çökmesinin ardından Avrupa’da yaşanan etnik milliyetçiliklere dayalı çatışmaların şiddeti artmış, savaş ve göçler gibi toplumları ve bireyleri derinden etkileyen olaylar cereyan etmiştir. Bu ülkelerdeki yönetimlerin değişim süreçleri, rejim muhalifleri, insan hakları savunucuları gibi grupların, dünyadaki bağımsız barış dernekleri ile yakınlaşmalarına yol açmıştır.

1990’lı yıllardaki hem ulusal hem de uluslararası bu ihtilafli siyasi süreçler, sivil toplum alanını harekete geçirmiş ve hem bireyleri hem de grupları etkileyen, değiştiren, dönüştüren etkiler yaratmıştır.

1990’lı yıllarda Türkiye gündemini siyasal, ekonomik ve kültürel olarak etkileyen önemli bir gelişme de Avrupa Birliği üyelik müzakereleridir (Şahin, 2005, s. 88-101). Türkiye Avrupa Birliği’ne (AB) üyelik için 1987 yılında başvuruda bulunmuş, resmi adaylığın kabulü 1999 senesinde Helsinki Zirvesi’nde olmuştur. Ve ardından 2004 yılında tam üyelik müzakereleri başlamıştır. Bu süreç Türkiye’nin gündeminde demokrasi, insan hakları ve siyasi çoğulculuk gibi konuların farklı toplumsal aktörler tarafından da ve sıklıkla gündeme getirilmesinde itici bir güç olmuştur. Özellikle 1999 Helsinki Zirvesinde adaylığı resmen kabul edilen Türkiye bundan sonra mevzuatını Kopenhag Siyasi Kriterleri’ne göre düzenleme sürecine girmiştir. AB’nin 1993 yılında Kopenhag Zirvesi kapsamında belirlemiş olduğu ve kabaca demokrasi, hukukun üstünlüğü,

insan hakları, azınlıkların tanınması ve korunması gibi sıralanabilecek kriterler üye ve üye adayı ülkelerin günlük yaşamda uygulamaya koymaları zorunlu kriterler olarak belirlenmişti (Şahin, 2005, s. 119).

Ayrıca 1990'lı yıllarda Birleşmiş Milletler tarafından düzenlenen geniş katılımlı konferanslar³¹ uluslararası kamuoyunun gündemine yeni kavramlar eklemenin yanı sıra “haklar” konusunda sivil toplum kuruluşlarının ulusal ve uluslararası işbirliklerini güçlendirecek etkiler yapmıştır.

Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nun bir programı olarak ilki 1976 Yılında Kanada'nın Vancouver şehrinde gerçekleştirilen HABİTAT - I³² konferansı, sürdürülebilir insan yerleşimleri oluşturulması ve herkes için yeterli konut sağlanması yönünde uluslararası işbirliğini desteklemek amacıyla düzenlenmiştir. Bu program kapsamında 20 yılda bir konferans düzenleyerek tüm dünyada sürdürülebilir kentsel gelişmeye yönelik gündemin belirlenmesi amaçlanmaktadır. 1996 yılında gerçekleşen HABİTAT II Konferansına ise Türkiye ev sahipliği yapmıştır. “Yaşanabilir Kentler” kavramı çerçevesinde düzenlenen konferansın hazırlık süreci ve ardından hazırlanan “eylem planı” devlet organları, siyasi partiler, yerel yönetimler ve sivil toplum kuruluşları ile birlikte yürütülmüştür. HABİTAT II Konferansı³³ öncesi ve sonrasındaki süreç özellikle STK'lar üzerinde büyük bir canlılık etkisi yaratmıştır.

Bir diğer önemli etki de yurttaşların ve sivil toplum kuruluşlarının “yerel yönetimlere” katılımı, ortaklığı konusunun gündeme geldiği Gündem 21 (*Agenda 21*)³⁴ eylem planıdır. Bu çerçevedeki çalışmalar Avrupa'daki diğer örnekleriyle birlikte, Türkiye'de de BM Kalkınma Programı (BMKP) ile ortaklaşa bir program

³¹ BM konferanslarına ilişkin bilgi için bkz: http://www.unicankara.org.tr/2007_Dec/haber_orta4.html

³² Habitat hakkında genel bilgi için bkz: <http://habitat.csb.gov.tr/habitat-konferanslari-i-5746>

³³ Habitat sürecine ilişkin detaylı bilgi için bkz: <http://webdosya.csb.gov.tr/csb/dokumanlar/mpgm0045.pdf>

³⁴ Agenda 21 hakkında bilgi için bkz: <https://sustainabledevelopment.un.org/outcomedocuments/agenda21>

çerçevesinde yürütülmektedir. Program yerel yönetimlerle sivil toplumu, kent gündemini belirlemek amacı etrafında birleştirmeyi öngörmekte ve bunu yaparken de hem katılımcı demokrasiyi hem de çevre ve yaşam kalitesini geliştirmeyi amaçlamaktadır. T.C. Dışişleri Bakanlığı internet sitesinde, Yerel Gündem 21, “...başta iyi yönetim olmak üzere, *bugünün gereksinimlerini, gelecek nesillerin gereksinimlerini karşılama yeteneğinden ödün vermeden karşılayan kalkınma* şeklinde yorumlanan *sürdürülebilir kalkınma* ile de yakından ilişkili bir program” olarak açıklanmaktadır³⁵.

Gündem 21 çalışmalarının ve bu bağlamda hazırlanan raporların önemli etkileri arasında STK’ların gündemine “yurttaş katılımı” ve “sürdürülebilir gelişme” kavramlarını katmış olduğu belirtilmektedir (Emrealp, 1998). Buradan yola çıkarak, Gündem 21’i, pek çok ulusal planın temeli haline gelen “sürdürülebilir kalkınma” için oluşturulmuş küresel bir şablon olarak tarif etmek mümkündür.

1995 yılı Eylül ayında Çin’in Pekin şehrinde “BM Dördüncü Dünya Kadınlar Konferansı” düzenlendi. Kadınlara daha etkili bir hukuki koruma sağlamanın öneminin bir kez daha vurgulandığı konferansta, kadınların sosyal, ekonomik ve politik alanlarda güçlendirilmesi, sağlıklarının iyileştirilmesi, evlilik ve cinsiyet haklarının sağlanması konularını içeren “beş yıllık eylem planı” üzerinde anlaşmaya varıldı. Eylem planı, devletlerin sağlık, eğitim ve hukuki reformlar gibi alanlardaki taahhütlerini belirli vadede gerçekleştirmelerini öngörüyordu. Eylem planı sayesinde 130 ülke kadın hakları konusunda yeni girişimler başlatmaya teşvik edildi. Çoğu kez kadınlar için bir Haklar Beyannamesi olarak tanımlanan, “1997 BM Kadına Karşı Her Türü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi (*Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination Against Women*) (CEDAW)³⁶ Haziran 1999’den itibaren 163 ülke tarafından imzalanmıştır.

³⁵ Yerel Gündem 21 detaylı bilgi için Bkz. <http://www.mfa.gov.tr/yerel-gundem-21.tr.mfa>

³⁶ Kadına Her Türü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi için bkz: https://www.unicef.org/turkey/cedaw/_gi18.html

1999 yılı Ağustos ayında yaşanan büyük Marmara Depremi, Türkiye'nin toplumsal hafızasında bir travma olarak yer alacak etkiler yaratmıştır. Binlerce insanın hayatını kaybettiği bu doğal afetin etkileri hem toplumsal hem siyasal olarak ülkenin gündemini de sarsmıştır. Bu olay sivil toplum kuruluşlarının kamuoyundaki algısında da değişimlere neden olmuştur. Medyayı izleyen sıradan yurttaşlar açısından “devletten başka örgütlerin de” olduğu algısı, üstelik bu afet esnasında görüldüğü üzere kimi zaman devletten “daha hızlı ve etkin” müdahale edebilme kapasitesine sahip bu örgütlerin görünürlükleri artmıştır (Atauz, 1999).

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TÜRKİYEDE 1990'LARDA SİVİL TOPLUM KURULUŞLARINDA YURTTAŞLIK SÖYLEMİ: HELSİNKİ YURTTAŞLAR DERNEĞİ ÖRNEĞİ

3.1. Kuruluşu, Amaç ve İlkeleri

Bu bölümde, Sivil Toplum Kuruluşları açısından 90'lar Türkiye'sinde yurttaşlık kavramının nasıl algılandığının, yorumlandığının incelenmesi amacıyla bir gösterge olarak (Helsinki) Yurttaşlar Derneği (hYd) örneği ele alınmıştır. Derneğin *vatandaşlık, hak, özgürlük, eşitlik, anadil, din, ırk, hukuk-adalet, ifade özgürlüğü* gibi kavramları hangi alanlarda ve ne şekilde sorunlu buldukları, hangi alternatifler önerileri gündeme getirdiklerini belirleyebilmek için 1990-2003 yılları arasında yayınladıkları kitaplar incelemiştir.

Derneğin Türkiye'de kurulmasının öncesindeki *Helsinki Yurttaşlar Meclisi* sürecinden bahsetmek hYd'yi tanımlayabilmek açısından aydınlatıcı olacaktır.

Helsinki Yurttaşlar Meclisi (HYM)-İngilizce kullanıldığı haliyle *Helsinki Citizens Assembly (hCA)*, ilk olarak 1990 yılında Prag şehrinde bir araya geldi. Bu örgütlenmeyi ortaya çıkaran gelişmeler Avrupa'da 80'lerde yaşanan toplumsal gelişmelerle yakından ilgilidir. Helsinki Nihai Sözleşmesi'nin³⁷, *bloksuz, silahtan arınmış, daha geniş bir Avrupa* vurgularının özellikle Doğu Avrupa rejimlerindeki sivil toplum açısından bir meşruiyet zemini yaratması, ikinci bölümün sonunda uluslararası etkiler alt başlığında da değinildiği üzere, Türkiye'deki ve dünyadaki sivil toplum çalışmalarını da etkilemiştir. Bu bağlamda, 1990 yılının Ekim ayında,

³⁷ Sözleşmenin İngilizce versiyonu için bkz: <https://www.osce.org/helsinki-final-act?download=true>

Prag'da, aralarında sivil toplum kuruluşu, sendika, barış hareketi, Yeşiller, kiliseler, kadın hareketi gibi grupların temsilcileri bulunan bine yakın kişi bir araya geldi. Bu buluşmanın sonunda Helsinki Nihai Senedi'ni imzalamış - aralarında ABD ve Kanada da olmak üzere- 24 ülkede *Helsinki Citizens' Assembly* adı altında bir iletişim ağı kuruldu. Ardından, 1991 yılında ilk Uluslararası Koordinasyon Komitesi toplantısı yapıldı ve aralarında Türkiye temsilcisi olarak Murat Belge'nin de bulunduğu 12 kişilik bir üst yönetim kurulu seçildi³⁸.

Uluslararası alanda yaşanan savaşlara ilişkin eylemler düzenleyen HYM Türkiye Komitesi iç politikada yaşanan sorunlar üzerine de çalışmalar yapmak niyetiyle örgütlenmesini yasallaştırmış ve resmi olarak Helsinki Yurttaşlar Derneği (hYd) adıyla 1993 yılında, uluslararası niteliği Bakanlar Kurulu'nca da tanınan bir sivil toplum örgütü olarak İstanbul'da kurulmuştur. (Helsinki) Yurttaşlar Derneği'nin amaçları tüzüklerinde şöyle ifade edilmiştir:

*“1 Ağustos 1975 tarihinde, aralarında Türkiye'nin de bulunduğu, 35 ülkenin imzaladığı Helsinki Nihai Senedi ile başlatılan ve 21 Kasım 1990 tarihinde, Paris Zirvesi sonunda aynı ülkelerce imzalanan Paris Şartı ile geliştirilerek korunan Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansı (AGİK) sürecinde yükümlülük altına girilen ilkelerin desteklenmesi ve hayata geçirilmesine katkıda bulunmaktır.”*³⁹

*Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT)*⁴⁰ üye ülkeleri arasında yer alan Türkiye, özellikle 1990 yılında imzalanan Paris Anlaşması uyarınca, Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin, ülke içinde ve üye devletler nezdinde, *demokratikleşme*,

³⁸ Diğer *Helsinki Citizens' Assembly* üst kurul üyelerinin soyadları ve katıldıkları –o dönemki isimleri ile- ülkelerin listesi şöyledir: Kaldor (İngiltere), Licht (Yugoslavya), Kavan (Çekoslovakya), Merkel (Alm-Hollanda), Esche (Almanya), Dreano (Fransa), Benetollo (İtalya), Enache (Romanya), Liversage (Danimarka), Silvanska (Rusya), Laaroja (Estonya).

³⁹<http://www.hyd.org.tr/tr/hyd-nin-hikayesi/tuzuk>

⁴⁰AGİT ile detaylı bilgi için bkz. <http://www.mfa.gov.tr/turkiye-ve-avrupa-guvenli-ve-isbirligi-teskilati-agit.tr.mfa>

hukukun üstünlüğü ve insan haklarına saygı alanlarındaki çabalara destek ve yardım işlevi üstlendiğini beyan etmektedir.

Temel hak ve özgürlükler, barış, çoğulculuk, yurttaşlık ve demokratikleşme alanlarında çalışmalar yürüten hYd, yazılı ve basılı tanıtım metinlerinde uluslararası sözleşmelerde de ifade edilen “*haysiyetli bir yaşam, hukukun üstünlüğü ve adalet, hesap veren, şeffaf ve katılımcı kamu idaresi, toplumsal cinsiyet eşitliği*” gibi değerlere vurgu yapmaktadır. Çalışma yöntemlerini siyasi partiler, hükümet ve devletlerden bağımsız olmak biçiminde tanımlayan (h)Yd, çoğulcu demokratik yapıların ve sivil toplum inisiyatiflerinin geliştirilmesini amaçladıklarını ve temel çalışma ilkelerini “*sorunların karşılıklı anlayış ve diyalog yoluyla çözümü*” olarak açıklamaktadır. Tanıtım metinlerinde yurttaşların yaşamlarını biçimlendiren karar ve eylemlerde bizzat söz sahibi olmaları ilkesinden hareket ettikleri özellikle vurgulanmaktadır ve “*Toplumsal sorunların çözümünde, tarafların bu sorunları tartışabilecekleri ve birlikte çözüm üretebilecekleri ortamları yaratmaya özen göstermek; Diyalog, çözüm üretme ve uzlaşma çizgisini oluşturmaya çalışmak*” ibareleri bulunmaktadır.

Yurttaşlık Derneği'nin çalışmaları, sorunlu gördükleri alanlar üzerinde ilgili tarafları bir araya getirdikleri toplantılar, konferanslar düzenlemek, bu etkinliklerin ardından basılan raporlar, kitaplar aracılığıyla üretilen bilgiyi paylaşmak yönünde şekillenmektedir.

(h)Yd'nin internet sitesinde çalışma alanları şu tematik başlıklar altında toplanmaktadır: *i-* Demokratikleşme ve Özgürlükler, *ii-* Savunuculuk Çalışmalarında Yöntem ve Taktikler, *iii-* Toplumsal Çatışmalarda Sivil Yaklaşımlar, *iv-* Din-Devlet ve Yurttaşlık, *v-* Mülteciler ve Dayanışma.

Helsinki Yurttaşlar Derneği yayınlarını ve bu yayınlar aracılığı ile kamuoyunda tartışmaya açtıkları yurttaşlık söylemlerini incelemeye geçmeden önce, derneğin

kurucu üyesi ve uzun yıllar yönetim kurulu başkanlığını yapan Murat Belge ile yapılan mülakattan notlar paylaşmak açıklayıcı olacaktır ⁴¹.

Murat Belge bahsi geçen mülakatta 90'lı yılların kültürel ve siyasal iklimine referansla Helsinki Yurttaşlar Derneği'nin kuruluş hikâyesine değiniyor. Belge, mülakatın başında siyasi görüşüne ve hayatına ilişkin sorulan soruya cevaben gençlik yıllarından itibaren Marksist görüşü benimsediğini ve sosyalist olduğunu belirtiyor. Helsinki Yurttaşlar Derneği'ni kurma dönemlerinin de, siyasi görüşünün Marksist görüş içinde Gramsci yorumuna yakın olduğu bir dönemle kesiştiğini belirtiyor. Belge, -bu tez çalışmasının ilk bölümlerinde de bahsi geçtiği üzere- kendi sivil toplum algısını Gramsci'nin "sivil toplum" kavramsallaştırmasına referansla açıklıyor. Belge, sivil toplum alanını siyasi partiler ile sivil toplum örgütlerinin birlikte var olabileceği, birbirleri ile çalışabileceği, toplumsal sorunların çözümünde birbirlerine yol açabileceği bir alan olarak tasvir ediyor. 90'larda Türkiye'de yaptıkları sivil toplum çalışmaları arasında Helsinki Yurttaşlar Derneği'nin kurulması sürecine ilişkin olarak da öncelikle Avrupa'yı ama ardından tüm dünyayı etkileyen bir olaya yani 1988 yılında Berlin Duvarı'nın yıkılmasına, dünyadaki sosyalist blokta yarattığı etkiye ve ardından Sovyetler Birliği'nin dağılma sürecine referans veriyor.

Yukarıda hYd'nin "Kuruluş, Amaç ve İlkeler" başlığı altında detaylı biçimde bahsi geçtiği üzere ilk defa Prag'da yapılan uluslararası Helsinki Yurttaşlar Meclisi toplantısından bahseden Belge, bu ilk toplantının Türkiye'de kurulacak olan Helsinki Yurttaşlar Derneği'nin ilk adımları olduğunu söylüyor. Prag'da yapılan bu toplantıda "çatışmaları engelleme", "çevre", "kadın" gibi alanlarda çalışmalar yapılmak üzere kurulan komisyonlara değinen Belge, bu konuların

⁴¹ Helsinki Yurttaşlar Derneği kurucu üyesi olan Prof Dr. Murat Belge ile hYd kurum arşivine eklenmek üzere yapılan bu sözlü tarih çalışması dernek üyesi Esra Koç tarafından yürütülmüştür. Video çekim ile kayıt altına alınan çalışmada Murat Belge ile hYd'nin kurulma aşamasına ilişkin dönemin anlatıldığı bir mülakat yapılmıştır. Mülakatta paylaşılan konuların bir kısmı bu tez çalışması içinde kullanılmak üzere hem Murat Belge'den hem de Esra Koç'tan özel olarak alınan izinle tarafımdan yazılı hale getirilmiştir. İritibat için;

Murat Belge: murat.belge@bilgi.edu.tr

Esra Koç: koc_esra@hotmail.com

Esra Güçlüer: gucluer.esra@gmail.com

Türkiye'ye de taşınmasını faydalı bulduklarını ve 90'lı yıllarda Türkiye'de, Helsinki Yurttaşlar Derneği vasıtasıyla bu tartışmalara bir zemin yarattıklarını belirtiyor.

Bunun yanı sıra hYd'nin çalışma yöntemine ilişkin olarak, 90'lı yıllar da sivil toplum çalışmalarında yetersiz buldukları bir konu olarak “sivil aktörler arası diyalog” gayretlerine değiniyor. Belge, o yıllarda, dünyadaki çatışmalı konular etrafında çalışmalar yapan örgütler arasında Amnesty International⁴² ve Helsinki Watch⁴³ örgütlerine dikkat çekerek hYd ile bu örgütlerin yaklaşımları arasında yani çatışmalı alanlarda bağımsız gözlemciler olarak bulunması ve soruna ilişkin tüm taraflarla görüşerek nesnel raporlar hazırlanması gibi tanımlanabilecek çalışma yöntemlerinin farklılığına vurgu yapıyor. Şöyle ki, 90'lı yılların başında Ermenistan ve Azerbaycan arasında yaşanan siyasi gerilim ortamında, bu iki ülkedeki sivil aktörleri sorunları tartışabilmek üzere bir araya getiren çalışmalardan örnek vererek düzenledikleri toplantılardaki yaklaşımlarını da sorunlara ilişkin rapor hazırlamaktan ziyade “sorunların çözümünde bir parça olmak” çabası olarak tarif ediyor.

Bu tez çalışmasının sonraki bölümlerinde ele alınan Helsinki Yurttaşlar Derneği yayınlarında, Murat Belge'nin yukarıda bahsettiği yaklaşımların izlerine rastlamak mümkündür.

3.2. (Helsinki) Yurttaşlar Derneği Yayınlarında Yurttaşlık Söylemi

Helsinki Yurttaşlar Derneği, bu isimle kurulmadan hemen önce, Helsinki Yurttaşlar Meclisi-Türkiye Komitesi (HYM-Türkiye) adı altında çalışmalar yürütmüştür. “Kürt Sorunu için Barış İnisyatifi” başlığını taşıyan kitabın başındaki uzun Helsinki “Yurttaşlar Meclisi Nedir?” bölümünde, 90'lı yıllardaki

⁴² Amnesty International için bkz: <https://www.amnesty.org/en/who-we-are/>

⁴³ Helsinki Watch için bkz: <https://www.encyclopedia.com/history/encyclopedias-almanacs-transcripts-and-maps/helsinki-watch> ve <https://www.hrw.org/our-history>

ulusal ve uluslararası önemli siyasal ve toplumsal gelişmelerin hem kendi örgütlenmelerine hem de Türkiye'deki sivil toplum alanına etkilerine değinmişlerdir (Helsinki Yurttaşlar Meclisi Nedir?). Helsinki Yurttaşlar Meclisi, 90'lı yılların başında özellikle Doğu Avrupa ülkelerinde yaşanan siyasal gelişmelerin ışığında sınırların ve blokların kalkması taleplerini içeren bir "umut" ve "iyimserlik" ortamında bir araya gelmişti. Daha geniş bir Avrupa Birliği'ni kurmanın sadece "devletlere, hükümetlere bırakılamayacak kadar ciddi bir iş" olduğunu ve bu sürecin "aşağıdan yukarı" örgütlenmelerle "barışçı" yöntemlerle yapılabileceğini savunuyorlardı.

Tam bu esnada dünyada yaşanan olaylar, barışı savunan pek çok sivil toplum örgütünün gündemini belirlemişti. 1991 yılında yaşanan "1. Körfez Savaşı" kamuoyunu ama özellikle barışı savunan grupları harekete geçirmişti. ABD'nin Irak'ı işgal etmesi ile başlayan bu süreçte Helsinki Yurttaşlar Meclisi'nin Türkiye Komitesi kamuoyuna bir çağrıda bulundu. Dönemin ABD başkanı George Bush ve Irak Lideri Saddam Hüseyin'e savaşı başlatmamaları için telefon etme ve telgraf çekme kampanyası başlattı ve hemen ardından geniş bir uluslararası katılımı *Ortadoğu Barış Süreci* konulu bir toplantı düzenledi. "Türünün ilki olan bu toplantıyı" İtalya ve İspanya'daki toplantılar izledi.

Avrupa'da yaşanan gelişmeler de hem siyasal hem de toplumsal çatışmalara neden olmaktaydı. Doğu Avrupa'da yaşanan ve Yugoslavya'nın dağılması ile sonuçlanan iç savaş özellikle 90'lı yılların başında şiddetini artırmıştı. Helsinki Yurttaşlar Meclisi, pek çok ülkeden insanın kuzeyden ve güneyden otobüslerle gelerek Saraybosna'da bulunduğu bir "Barış Kervanı" eylemi gerçekleştirdi.

HYM'nin kendi uluslararası komisyonlarının adlarında belirginleşmiştir. Avrupa bütünleşmesi, insan hakları, ekonomi ve ekoloji, demilitarizasyon/silahsızlanma, milliyetler ve federalizm, sivil toplum, kadın sorunları gibi başlıkları altında yürütülen çalışmalar, sivil toplumun "aşağıdan yukarı inisiyatiflerini" teşvik etmek gayesi taşımıştır. (Helsinki Yurttaşlar Meclisi Nedir?, s. 5-6).

Yukarıda bahsi geçen iki kampanya örneğinden yola çıkarak 90'ların başında Türkiye'deki sivil toplum örgütlerinin uluslararası eylemlilik hali ve niyeti hakkında bir fikir edinmek mümkündür denebilir. Bir yandan da devletler arası mesele olarak ele alınan sorunlar karşısında bile sivil alandan çözüm önerileri geliştirme çabaları katılımcı yurttaşlığın yalnızca ulusal sınırlar içinde değerlendirilmesinin eksik olacağını da örnekler niteliktedir.

3.2.1. Kürt Sorunu İçin Barış İnisyatifi

Kitap (Kürt Sorunu İçin Barış İnisyatifi, s. 1-140). 8 Şubat 1992 yılında başlatılan ve HYM'nin tanıtım etkinliklerini, uluslararası delegasyonun raporu-basın bildirisini ve bir konferansı içeren bir dizi etkinliğin bir parçasıdır. Kitabın sunuş bölümünde, 8-12 Şubat 1992 tarihleri arasında HYM'nin uluslararası katılımcılarının da olduğu bir heyetle TBMM üyeleri ve hükümet temsilcileri ile yaptığı görüşmeler ve Kürt ve Türk siyasetçi ve aydınlarının da katıldığı toplantıların ardından yazdıkları rapor da yer almaktadır. Raporda, "Türkiye'de Bugünkü Durum" başlığı altında özellikle sivil toplum temsilcileri ile yapılan toplantılarda sıklıkla dile getirilen (1992 yılı) "bahar aylarında" Güneydoğu'da şiddetli bir "çatışma" endişesinden bahsedildiği vurgulanmıştır. Bu endişeler "Eski Sovyetler Birliği" ya da "Yugoslavya'da" yaşanan çatışmalarla benzerlikler içerdiği vurgusu ile dile getirilmiştir. Raporda ilginç olan hususlardan biri yapılan görüşmeler ve toplantılarda paylaşılan görüşler arasında dönemin Diyarbakır Valisi'nin "bölgede herhangi bir sorun olduğunu kabul etmeyen tek kişi" olduğunun belirtilmesidir. Raporda "Hükümet: Sözler ve Niyetler" başlığı altında dönemin Başbakanı Süleyman Demirel'in "Kürt sorunu ve Türk siyasal hareketinin demokratikleşmesi konusunda yaptığı vaat dolu beyanlara rağmen beklenmedik bir aşamaya gelindiği" belirtilmektedir. Raporda döneme ait bir olumlu gelişme olarak "İnsan Hakları Devlet Bakanlığı'nın" kurulmuş olması anılmaktadır. HYM heyeti hükümet temsilcileri ve siyasilerle yaptıkları görüşmelerin sonunda raporda belirttiklerine göre "...hükümetin Kürt sorununu

çözmedeki niyetlerinin samimi olduğunu” düşünmektedirler, ancak Kürt sorunu konusunda bir program yetersizliği olduğunu ve dolayısıyla kararlı bir biçimde sorunun üstüne gidilmediğini belirtmektedirler. Raporunda, “İktidardaki İkilik: Devlet/Hükümet ya da Asker/Parlamento” başlığı altında HYM Heyetinin konuştuğu siyasilerin çoğunun “...reformları engellemek için Türk toplumunda şiddeti kışkırtarak bir gerilim atmosferi yaratıldığını” söyledikleri ve bazılarının bunu “karanlık güçler” adıyla andıklarını belirtilmektedir. Askerlerin devlet ve hükümetler üzerindeki etkisinin sıklıkla dile getirildiği de belirtilmektedir. Raporunda bir diğer konu “Toplumun Kutuplaşması” başlığı altında yer almaktadır. *“Bütün bu çatışma Kürt-Türk ilişkilerini etkilememiştir. İki halk eskisi gibi bir arada yaşamaktadır. Ama Kürt gerçeğinin, 70 yıl boyunca reddedilmesi, Güneydoğu’da daha düşük yaşam standartları ve her iki tarafın terörü tırmandırması gibi etmenler toplumda etnik temele dayanan bir kutupsallığın yaratılması ve yaygınlaşması için uygun bir ortam yaratabilir.”* denmektedir. Raporun “Çözümler” bölümünde, Kürtlerin “siyasi” olarak muhatap sayılmak istediklerinin altı çizilmiş, barışçı çözümün ancak siyasi bir platform oluşturularak gerçekleştirilebileceği belirtilmiştir. İnsan hakları mücadelesinin “silahla yapılamayacağı”, “toplumsal ortaklık” ile “bağımsızlık mücadelesinin” birbirine karıştırıldığı belirtilmiş ve tarafların sorunun çözümü için bir an önce şiddet kullanmaktan vazgeçmeleri önerilmiştir. (Kürt Sorunu İçin Barış İniyatifi, s. 20-26).

Kitapta ayrıca, 1992 yılında Halkın Emek Partisi (HEP) Diyarbakır İl Başkanı Vedat Aydın’ın⁴⁴ öldürülmesi ve bunu izleyen olaylardan sonra Murat Belge’nin yazdığı *“Diyarbakır Olaylarının Düşündürdüğü”* başlıklı metin yer almaktadır. HYM - Türkiye Komitesi bu metni imzaya açmış ve bir basın toplantısı ile kamuoyuna duyurmuştur (Kürt Sorunu İçin Barış İniyatifi, s. 9-17).

Bu kitabın incelemesi sonucunda, hYd’nin 90’lı yıllarda Kürt Sorunu başlığı altında yurttaşların ve/veya grupların etnik kimliklerinin tanınması sorununa

⁴⁴Aydın’ın öldürülmesine ve ardından gelişen olaylar için bkz: <https://bianet.org/bianet/insan-haklari/148387-vedat-aydin-in-cenazesini-anlatiyorlar>

çözüm üretilmesinin yollarını araştırdığını söylemek mümkündür ve bu gayeyle yaptıkları toplantılarda farklı kimliklere ve siyasi görüşlere sahip kişileri bir araya getirme çabası dikkat çekicidir.

3.2.2. Dikkat! Haklarımız

Kasım 1993 basılan *Dikkat! Haklarımız* (Dikkat! Haklarımız, 1993, s. 5-184), başlıklı kitap, 'kolay anlaşılır hukuk kitabı' niteliğindedir. Yayının hazırlanma amacı, temel hak ve özgürlükler alanında akademik bir çalışma yapmaktan ziyade Türkiye’de “demokrasi ve yurttaşlık” bilincini oluşturma ve geliştirme faaliyetlerine destek olacak bir kaynak hazırlamak olarak açıklanmaktadır. Kitabın biçimsel yapısının ve konusu itibarıyla dilinin, 90’lar Türkiye’inde yenilikçi bir yaklaşımda olduğu söylenebilir.

Kitabın önsözünde, demokratik bilincin yerleşmesi açısından “halk” ve “yurttaş” kavramlarının siyasal rejim içindeki “temel olma” konumuna vurgu yapılmaktadır. Türkiye’nin uzun yıllardır, -kimi zaman engel ve “ara”larla da olsa- çok partili demokratik bir rejim uygulamaya çalıştığı, ancak bu engellerin “sivil toplum inisiyatifinin” oluşma halini zayıflattığı belirtilmektedir. Üstelik bu durum demokratik rejimin “içini dolduran” sivil topluma ilişkin kavramların “az bilinirliğine” de neden olmuştur denmektedir. Kitabın önsözünde “yurttaş olmak, bütünü en temel ve farklı parçası olmak, siyasal ve toplumsal bir varlık olmak, birey olmak” demokratik bir rejim çerçevesinde şekillenebilen kavramlar olarak anılmaktadır (Dikkat! Haklarımız, 1993, s. 7).

Kitabın ana başlıkları şöyle sıralanmıştır: *Demokratik Anayasal Sistem ve Temel Unsurları*; bu bölümde, anayasa – hukuk – devlet – cumhuriyet - devlet organları – demokrasi – çoğulculuk – temel hak – özgürlük gibi kavramların hukuki tanımlamaları “gündelik yaşamdan” örneklerle açıklanmaktadır. *Hak Arama Özgürlüğü, Kişi Güvenliği, Özel Yaşamın Gizliliği, İfade Özgürlüğü ve Örgütlenme Özgürlüğü, Din ve İnanç Özgürlüğü, Vatandaşlık Hakkı, Türkiye’de*

Kadın Olmak, Çevre Hakkı, Türkiye’de Mülteci Olmak başlıklı bölümlerde, kişinin “temel” ve “anayasal” haklarını kullanımına yönelik ulusal ve uluslararası hukuk kuralları çerçevesinde bilgiler verilmiştir.

Bu çalışmadan yola çıkarak, hYd’nin, 90’lı yıllarda sivil toplum tartışmaları kapsamında gündeme gelen yurttaş hakları bahsinde hukuki zemine yönelik bilgi eksikliği tespitinde bulunduğunu ve bir toplumun en küçük birimi olarak bireyin kendi hukuki statüsüne ilişkin bilgiye sahip olmasının önemsendiğini söylemek mümkündür.

3.2.3. Avrupa Nerede Bitiyor? / Where Does Europe End?

Avrupa Nerede Bitiyor? / Where Does Europe End? başlıklı kitap Aralık 1993’de, 173 sayfa, Türkçe ve İngilizce olarak basılmış. Helsinki Yurttaşlar Meclisi’nin üçüncü Genel Kongresi’nde tartışılan “Avrupa Nerede Bitiyor” ana temasıyla ilişkili olarak bu toplantının ardından basılan kitabın önsöz yazısında Jale Parla “...yazılarıyla kamusal bilinci ayakta tutmaya azmetmiş, kendilerini barış, demokrasi ve insan hakları ilkelerinin yerleşmesine adanmış yazarların katkılarıyla” bu çalışmanın yapıldığını ifade etmektedir (Belge T. , *Avrupa Nerede Bitiyor? / Where Does Europe End?*, 1993, s. vii).

Kitapta şu yazarların, düşünürlerin, sanatçıların makaleleri ve eserlerine ilişkin görseller ile notlar yer almaktadır; Adalet Ağaoğlu, N. Bardos-Feltoronyi, Anthony Barnett, Enis Batur, Mehmet Baydur, Neil Belton, Jacques Derrida, Bülent Erkmen, Richard Falk, Nuruddin Farah, Juan Goytisolo, Hans Haacke, Fred Halliday, Judith Herrin, Christopher Hitchens, Yaşar Kemal, Ivan Klima, Jane Kramer, Şerif Mardin, Edgar Morin, Orhan Pamuk, Arne Ruth, Johannes Salminen, Sarkis, Joachim Sartorius, Martin M. Simecka, Günter Wallraff.

Önsözde Jale Parla, kitabın hazırlık sürecine ilişkin olarak, makale istenen yazarlardan bağlayıcı olmamakla birlikte, ırk, dil, din ve milliyetçilik çevresindeki katı düşünceleri, saplantıları zorlayabilecek düşüncelerini “kapı imgesi” ve “geçişler eğretilmesi” aracılığıyla paylaşımlarını istediklerini belirtiyor. Yine önsözde belirtildiği üzere, bu yazılar aracılığıyla, *Avrupa'nın çoğul içinde tekil ve aynı zamanda tekil içinde çoğul yapısı* üzerine düşünebilmek ve tartışabilmek ama aynı zamanda “Kim Avrupalıdır? Kim Değildir?” sorusuyla “Avrupa kimliği” kavramının sorgulanması amaçlanmıştır.

Kitapta yer alan yazıların, bu çalışmanın ana konusu yurttaşlık kavramına ilişkin olarak önceki bölümlerde değinilen kimi siyasi, ekonomik ve kültürel olgularla kesişmesi dikkat çekicidir. Örneğin Fred Halliday (London School of Economic/ Siyaset Bilimi Profesörü) yazısında Avrupa'nın dünyaya dayattığı bütünleşme ve parçalanma süreçlerine değinmekte ancak bu durumun aynı zamanda bireysel özgürlükleri de gündeme getirdiğini ve bu gelişmenin insanın özgürleşmesinin önünü açabileceğini anımsatmaktadır. Hans Haacke (sanatçı) ise, Fransız Parlamentosu'nun bulunduğu Palais Bourbon'un Şefer Avlusunu için tasarladığı kalıcı bir anıt-eserin hikâyesini paylaştığı yazısında eserinin, Fransa'nın kırsal ve eşitlikçi cemaat yaşamının yeniden canlandırılmasına yönelik düşünceleri yansıttığını söylemektedir. Enis Batur (Şair, yazar, editör) ise, yazısında Heinrich Bünting'in “Itinerarium Sacre Scripturae”⁴⁵ isimli üç yaprak şeklinde ifade edilmiş dünya haritası üzerinden Avrupa kimliği denilen kavramın resmi ve kültürel soyağacını tartışmaya açar. Yaşar Kemal (yazar) ise “Sivil Örgütlenmeler” başlıklı yazısına 21. Yüzyılın insan hakları yüzyılı olacağını söyleyerek başlar ve demokrasiye ancak çevre, barış ve insan hakları alanında çalışmalar yapmak amacındaki toplumsal örgütlenmelerin varlığı ile ulaşılabileceğine değinmektedir. Kitapta *Öteki Uzantı* başlıklı yazısıyla yer alan Jacques Derrida ise, Parla'nın önsözde de değindiği gibi “çoğulculuk ve farklılığın Avrupa merkezli ideolojilerin panzehiri olduğunu” söylemektedir (Avrupa Nerede Bitiyor? / Where Does Europe End?, 1993, s. viii).

⁴⁵ Heinrich Bünting, *Itinerarium Sacre Scripturae*, Magdeburg, 1582.

3.2.4. Bir Arada Yaşama-Türkiye'de Din Devlet İlişkisi

1994 yılında yayınlanan başlıklı kitap ("Bir Arada Yaşama" Türkiye'de Din-Devlet İlişkisi Sempozyumu, 1994, s. 5-77), Helsinki Yurttaşlar Derneği'nin *Çatışmalara Karşı Sivil Yaklaşımlar Komisyonu* tarafından 28 Mayıs 1994 yılında düzenlenen "Bir Arada Yaşama-Türkiye'de Din Devlet İlişkisi" sempozyumunda sunulan tebliğ ve tartışma metinlerinden oluşuyor. Kitapta açılış konuşmasının notları, "Osmanlı'da Din-Devlet İlişkisi", "İslam ve Batı'da Din Devlet İlişkisi", "Günümüz Ortadoğu'sunda Din-Devlet İlişkisi", "Türkiye Cumhuriyeti'nde Din-Devlet İlişkisi" başlıkları altında gerçekleştirilen dört oturumun notları ve Genel Tartışma bölümünde yer alan görüş ve önerilerin notları ile kapanış konuşması yer almaktadır.

Kitabın sunuş bölümünde, dünyada ve Türkiye'de, ırkçılık, milliyetçi bölünmeler, her türlü dinsel, etnik kutuplaşmaların yarattığı sorunlara dikkat çekilerek bu sorunların çözümünde "sivil tabanda, yurttaşlar düzeyinde barışçı, diyaloga dayalı çözümler üretilmesine" yönelik bir çabaları olduğu belirtilmektedir ("Bir Arada Yaşama" Türkiye'de Din-Devlet İlişkisi Sempozyumu, 1994, s. 5).

Kitapta, Türkiye siyasi tarihi içinde "İslamcılık" ve "Laiklik" yaklaşımları ele alınmış ve birbiri ile olan çatışmalarına değinilmiştir. Kitapta, tarihsel süreçte bu akımların tarafları arasında genel olarak bilgi, anlayış eksikliği egemen olduğu yönünde tespitlerde bulunmaktadır. Güncel durum değerlendirmelerinde ise 27 Mart 1994 senesinde Refah Partisi'nin yerel seçimlerde gösterdiği beklenmedik başarıya vurgu yapılmakta ve bu durumun toplumun laik kesimi ile İslami kesim arasında uzun zamandır süren gerilimi yeni bir konjonktüre taşıdığı ileri sürülmektedir. Başka bir ifadeyle, İslami kesimde "kazandık istediğimizi yaparız" diye özetlenebilecek bir ruh hali yaşanırken, diğer tarafta panik duygusuyla karışık bir savunma hali yükseldiğine dikkat çekilmektedir.

Kapanış konuşması notlarında, Türkiye’de bu toplantıda amaçlandığı gibi “ötekinin” ne dediğini anlamaya gayret eden bir araya gelme çabalarının azlığına vurgu yapılmakta, karşılıklı “görüş alışverişinin” kıymetli olduğuna değinilmektedir.

Bu tez çalışmasının önceki ama özellikle ikinci bölümünde de değinildiği üzere, Türkiye’de 90’lı yıllarda toplumsal sorunlardan önemli bir tanesi, Türkiye Cumhuriyeti’nin anayasasında yer alan laiklik kavramı etrafında şekillenmektedir. Osmanlı toplumsal yapısının Türkiye Cumhuriyeti’nin kurulma sürecinde geçirdiği siyasal ve kültürel değişimler günümüze kadar taşınan gerilimler yaratmıştır. hYd bu konuyu farklı görüşlerden kişileri bir araya getirdiği toplantının notlarını derleyerek bir kez daha kamuoyu gündemine getirmiştir.

3.2.5. Milliyetçilik ve Avrupa Bütünleşmesi

“Milliyetçilik ve Avrupa Bütünleşmesi: Sivil Toplumdan Bakış Açıları” (Milliyetçilik ve Avrupa Bütünleşmesi: Sivil Toplumdan Bakış Açıları, 1994, s. 7-87). Başlıklı kitapta HYM’nin 5. komisyon toplantısında ele alınan tartışmaların notları bulunmaktadır. Sunuş bölümü bulunmayan kitabın içinde yer alan notlar, yazarları ve çevirmenlerin listesi şöyledir:

- Giriş yazısı Mient Jan Faber (çeviren Şule Kut) “Sivil Toplum, Avrupa Kurumları ve Avrupa Bütünleşmesi”,
- Mary Kaldor (çeviren Ülker Sayın) “Ulus-devletler, Avrupa Kurumları ve Yurttaşlık”,
- Radha Kumar (çeviren Nazan Aksoy) “Milliyetçilik, Milliyetler ve Sivil Toplum” ve
- Sonja Licht (çeviren Ebru Doğan) “Yugoslavya ve Balkanlar’da Milli Canlanış”.

Kitapta, Avrupa bütünleşme sürecinde Avrupa'daki sivil toplumun konumunun ele alındığı bölümde Mient Jan Faber, Ralf Dahrendorf'a⁴⁶ atıfla, istikrarlı ve demokratik bir topluma giden yola ilişkin bir tanımlama yapar. Şöyle ki, "...resmi anayasal reformların en az 6 aya; ekonomik reformların sonucunda işlerin iyiye doğru gittiğine dair genel bir kanı oluşması için 6 yıla ihtiyacı vardır". Ama asıl özgürlüğe giden yolun içerden ve dışardan gelebilecek etkilere dayanabilecek bir toplumsal temele ihtiyacı olduğu ve bunun da 60 yıl içinde ancak başarılacağı belirtilmektedir. Bu tanımlamaya göre anahtar unsur sivil toplumdur. Avrupa bütünleşmesi sürecinin devlet – sivil toplum bağlamında birleşik bir "devlet" tahayyülünden ziyade güçlü bir "sivil toplum yapılanmasını" sağlayacak şekilde ilerlemesi önerilmektedir. Güçlü bir toplumsal doku yaratılmasının en önemli koşulları arasında Doğu ve Batı Avrupa arasındaki engellerin yıkılması, toplumlar arası yatay ilişki ağlarının örgütlenmesi ve dolayısıyla bu sürece şirketler, sendikalar, üniversiteler, kiliseler, yerel ve bölgesel yönetimler, her türlü toplumsal hareketler gibi geniş bir yelpazeyi kapsamaması sayılmaktadır. Buradan devamla, Avrupa bütünleşmesi hareketinin, başından beri nihai hedefinin bir Avrupa "süper devleti", kıtasal bir Avrupa Birleşik Devleti oluşturulması düşüncesiyle yönlendirildiği belirtilmektedir. Bu hedef kapsamında, -kitabın basıldığı 1994 yılı itibarıyla bu düşüncenin "devletçi yaklaşımların canlılığını koruduğunu da doğruladığı" belirtilmektedir. Buradan da anlaşılan, bu türlü bir "uluslararası rejim" tahayyülü, ulus-devletleri ortadan kaldırmaktan ziyade devletlerin kendi çıkarlarına göre karar verdikleri ortamı değiştirmekle yetinmektedir (Milliyetçilik ve Avrupa Bütünleşmesi: Sivil Toplumdan Bakış Açıları, 1994, s. 7-19).

Kitapta Mary Kaldor da, ulus-devlet ve ulus kavramlarını ele almıştır; ana hatlarıyla özetlenecek olursa, Batıda, 19.yüzyılda ulus-devlet fikrinin genel olarak savaş yoluyla kurulduğuna, "dil birliği", "toprak birliği" unsurlarına değinilmiş ve "işlevselci milliyetçilik" yaklaşımlarının etkisiyle demokrasi ve endüstri yararına işleyecek bir birim olarak görüldüğüne değinilmiştir. Bu bağlamda, ulus fikrinin

⁴⁶ Ralf Dahrendorf, "Reflection on the Revolution in Europe"

ve milliyetçilik ilkesinin “yurttaşlık” ilkesine oranla öneminin arttığına dikkat çekilmektedir. Ulus-devlet kavramının yetersizliklerine de değinilmiş, homojen tanımı nedeniyle kültürel çeşitliliği ve demokratik bir kamuoyu yaratılmasını destekleyemediği ve bunun yanı sıra aynı homojenliğin bir sonucu olarak ekonomik ilişkiler, ekoloji ve savaşlar gibi konularda da “çokuluslu şirketler” karşısında -her ne kadar hala etkisi olsa da- zayıf kaldığı tespiti yapılmaktadır. Kitapta 1994 senesinden bakarak “geleceğin politik kurumları” başlığı altında, “ulus-aşırı sivil toplum” kavramı gündeme gelmekte, kendi kendini örgütleyen özerk grupların ve kuruluşların halkla ilgili işler için sorumluluk yüklenmelerine değinilmekte, örnek olarak da 1980’lerde Doğu Avrupa’da bu yapılanmalar sayesinde Sovyet Blokunun “kapalı yönetim sistemine” etki edilebildiği söylenmektedir. Batı’da “seçim politikaları” ile uğraşan partilerin ilgilenmediği politik tartışmalar bu türlü ulus-aşırı örgütlenmeler ile “yeni toplumsal hareketler”in de *barış, yeşiller, kadın ve insan hakları* gibi başlıca çalışma alanları olmuştur. Helsinki Yurttaşlar Meclisi’nin de tam da böyle bir *iletişim ağı* oluşturmak niyeti taşıdığı ve bu çabalar sayesinde ortak değerlerin temel alındığı yeni bir “*hayali toplum*” kurulabileceği belirtilmektedir (Milliyetçilik ve Avrupa Bütünleşmesi: Sivil Toplumdan Bakış Açıları, 1994, s. 43-63).

3.2.6. Hoşgörü Yılında Mülteciler

Kitapta, 22 Nisan 1995 yılında Helsinki Yurttaşlar Derneği, Boğaziçi Üniversitesi Dış İlişkiler Uygulama ve Araştırma Merkezi ve Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği ortak desteği ile yapılan sempozyumun toplantı notları derlenmiştir. (Hoşgörü Yılı’nda Mülteciler: Sivil Toplum Örgütlerinden Beklenenler Sempozyumu, 1996, s. 5-62). Kitap İHD İstanbul Şubesi’nin ilk başkanı, Helsinki Yurttaşlar Derneği kurucu üyesi olan insan hakları savunucusu Emil Galip Sandalcı’nın anısına ithaf edilmiştir.

Kitabın sunuş yazısında, Birleşmiş Milletler tarafından 1995 yılının “Hoşgörü Yılı” olarak ilan edilmesi ve bu nedenle yukarıda ismi geçen kurumların

ortaklığıyla “mülteciler” konusunun ele alındığı, mülteci kavramını hem “insan hakları” bağlamında hem de sorunun “insani yardım” boyutuna dikkat çekerek kamuoyunun gündemine getirmenin amaçlandığı belirtilmiştir. Türkiye’nin coğrafi konumu nedeniyle hem bireysel hem de kitlesel göç ve sığınma hareketlerinden etkilendiği tespitiyle, sempozyumun amacı, Türkiye’de bulunan, sığınmacı, göçmen ve mültecilerin, bürokratik, hukuki ve sosyo-kültürel sorunlarının ele alınması olarak açıklanmaktadır.

Sempozyumun yapılması ile kitabın yayına hazırlanması arasında geçen 1 yıl zarfında, mülteciler konusuna ilişkin “büyük çaplı projeler” hayata geçmemiş olsa da kamuoyunda bir “duyarlılık” yaratıldığı tespiti yapılmaktadır. Bu tespit, siyasi parti teşkilatlarının belediyeler ile işbirliği yaparak “23 Nisan Çocuk Haftası” etkinliklerine Bayrampaşa’da yaşayan 40 kadar sığınmacı/göçmen çocuğun davet edilmesi, bazı STK’ların ve yardım kuruluşlarının göçmen kamplarındaki yaşam şartlarını iyileştirmeye yönelik yardımlarda bulunmaları, İstanbul Barosu’nun, “mülteci çocuk haklarına” yönelik atölye çalışmaları düzenlemeleri gibi örneklerle desteklenmektedir. Ayrıca kitapta bu süreçteki en önemli gelişmenin 22 Aralık 1995 tarihinde “Sığınmacı ve Göçmenlerle Dayanışma Derneği”nin kurulması olduğu belirtilmektedir.

Sempozyumun ilk oturumu üç ana tema etrafında kurgulanmış ve sonraki oturumda mülteci ve göçmenlerle ilgili 30 Kasım 1994⁴⁷ tarihli yönetmelik hakkında bilgi paylaşımı yapılmıştır ve son olarak da katılımcıların yorum, katkı ve soruları alınmıştır. Sempozyumun tüm konuşmalarının derlendiği kitapta bazı bölümler şöyledir: “Dünya ve Türkiye’de Sığınma Olgusu” başlıklı bölümde öncelikle “sığınmacı”, “göçmen” ve “mülteci” terimlerinin hukuki tanımları yapılmaktadır. Kitaptaki notlardan anlaşıldığı üzere, hem kamuoyunda hem de bu alanda henüz çalışmaya başlamış STK’lar arasında bu terimlere ilişkin bir karışıklık yaşandığı belirtilmekte, kavramların uluslararası hukuki anlamlarına ilişkin bilgiler paylaşılmaktadır. Bir diğer bölümde “Avrupa’da Mültecilerin

⁴⁷ 30 Kasım 1994 tarihli yönetmelik ile ilgili detaylı bilgi için bkz: <http://www.multeci.org.tr/wp-content/uploads/2016/12/1994-Yonetmeligi.pdf>

Durumu” bahsinde, genel yaklaşımın “sorunu komşu ülkeye atmak” yönünde olduğu ve bu durumun hem mültecilerin durumunu çok zorlaştırdığı hem de kamuoyunun “ahlaki standartları”nı zayıflattığı tespitinde bulunmaktadır. Notlarda ayrıca, mülteci konusunun çok önemli olmasına rağmen sadece “insani yardım” kapsamında ele alınamayacağı, STK’ların devletler, hükümetler üzerinde baskı grupları oluşturabilmesinin, soruna çözüm getiremeyen mevcut hukuki yapıların iyileştirilmesi yönünde destekleyici olacağına altı çizilmektedir.

3.2.7. Merhaba Sivil Toplum

Kitabın (Merhaba Sivil Toplum, Nisan 1998, s. 7-210) sunuş bölümünde, Türkiye’de gerçekleşen HABİTAT-II konferansı sürecinde “medya ve devlet organlarının STK’lardan sıkça bahsettiğine” dikkat çekilmekte aynı zamanda bu sürecin sivil toplum örgütleri bağlamında “...kendisine değişik duruş noktalarından bakmasına ve kimi örgütlerin kendilerini yeniden tanımlama çabasına” katkıda bulunduğu ileri sürülmektedir.

Bu süreçte STK’ların uluslararası fonlardan kaynak bulmaya başlamaları ve bu kaynaklarla “üçüncü sektöre” özgü işler üstlenmeleri, hem STK’lar nezdinde hem de “sivil toplum” alanı üzerine düşünen, yazan kişilerin nazarında yeni tartışmalara yol açtı. Bu tartışmalar sırasında yaşanan bir takım zorluklar konusunda, kitabın sunuş bölümünde Türkiye’de STK’lar üzerine yazılmış kaynak niteliği taşıyan kitap sayısının azlığına dikkat çekilmektedir. *Merhaba Sivil Toplum* başlığı taşıyan bu kitapta üç bölüm halinde, *Türkiye’de STK’lar Dünyasına Kavramsal Bakışlar*, *STK’ların Güçlendirilmesi*, *Kurumsal Yapı ve Yeni Programlar* başlıkları altında Türkiye’deki STK dünyasına “içerden bir pencere açmak” amaçlandığı belirtilmiştir (Belge T. , Merhaba Sivil Toplum, Nisan 1998, s. 7-8).

Birinci bölümde, STK’lar ile ilgili genel tanımlar çerçevesinde, “*günümüzde, demokrasi kavramından ayrıştırılamayan bir kavram olarak toplum yararına*

çalışan, kâr amacı gütmeyen kuruluşlar” açıklaması yapılmaktadır. STK’ların İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi madde 19 ve madde 20’ye atıfla, anayasal mekanizmalara katılımları ve destek olma kapasitelerine değinilmekte üstelik bu faaliyet alanının sadece “ulusal” düzlemi değil “uluslarüstü” bir düzlemi de kapsayacağı belirtilmektedir. (Belge T. , Merhaba Sivil Toplum, Nisan 1998, s. 13). Bu yaklaşım ve tanımlama “evrensel yurttaşlık” tartışmaları zemininde kendine yer bulmuştur.

Farklı örgütlenme biçimleri olarak tezahür etseler de Türkiye’deki STK’ların yaygın örgütlenme biçimleri “dernek” statüsü ile kurulmuş olmalarıdır. Ancak 12 Eylül 1980 Askeri Darbesi sonrasında yaşanan süreçte örgütler üzerindeki hukuki güvenceleri kalkmasına neden olan uygulamalar hem dernek hem de vakıf olarak örgütlenmiş yapılar üzerinde olumsuz etkiler yaratmıştır. Dolayısıyla kitapta yer alan “...Türk hukuk sisteminin bir kusuru olarak, derneklere ilişkin yasal düzenlemelerin en sorunlu alanlardan biri olması...” saptaması dönemin şartlarını ve STK’ların hangi koşullarda var olmaya çalıştıklarını değerlendirmek bakımından önemlidir. Özellikle dernekler kanununda 1995’den önce “içeriği belirsiz bir siyaset yasağı” yapılan değişikliklerle⁴⁸ kısmen bir hareket alanı yaratmışsa da bazı değişiklik sonrasında bazı düzenlemeler anayasal kurallarla açıkça çelişir hale gelmiştir. Bu çelişkinin giderilmesi yönünde o dönemde kimi zaman ortaklaşa çalışan STK’ların hazırladıkları Dernekler Kanunu Tasarıları incelenmeye değerdir⁴⁹.

⁴⁸ Kanunlardaki konu kapsamındaki değişikliklerle ilgili bkz: <http://www.e-akademi.org/incele.asp?konu=4748-4771%20Say%FDI%FD%20Yasalarla%20Dernekler%20Kanunu%27nda%20Yap%FDlan%20De%F0i%FEiklikler%20ve%20Mevzuata%20Etkisi&kimlik=-672290292&url=makaleler/haltas-1.htm>

⁴⁹ Bilgi için bkz: konuyla ilgili Yüksek lisans tezi: <http://www.openaccess.hacettepe.edu.tr:8080/xmlui/bitstream/handle/11655/2517/b66cc9af-f44d-4df6-bb21-460eda4c7002.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

3.2.8. Yurttaş Katılımı

Yurttaş Katılımı (Yurttaş Katılımı: Sivil Toplum Kuruluşları ve Yerel Yönetimler Arasında Ortaklık ve İşbirliği, 1997, s. 1-139) başlıklı kitabın sunuş ve teşekkür yazısında Taciser Belge, "Bu kitabın yayınlanmasının birden fazla amacı var," diyor. İlki, doğrudan hYd projesinin konusu olan bir alanda, proje boyunca edinilen bilgi birikimini kamuoyuna ulaştırmak. İkincisi, yerel yönetim ve sivil toplum örgütlerine yararlı olacak bir kaynak sağlamak. Üçüncüsü, benzer projelerin üretilmesini özendirmek ve dördüncüsü derneğin genel hedeflerini, ilkelerini ve çalışma yöntemini bu proje yoluyla geniş kesimlere duyurmak olarak açıklanmıştır. Avrupa Topluluğu, Boğaziçi Üniversitesi, Bursa Büyükşehir Belediyesi ve British Council destekleri ile yürütülen ve iki yıl süren proje kapsamında makale, konuşma, rapor, değerlendirme niteliğindeki metinler bir araya getirilmiş ve projenin sonunda "Yurttaş Katılımı: Yerel Yönetimler ve Sivil Toplum Kuruluşları Arasında Ortaklık ve İşbirliği" başlığını taşıyan bu kitap yayınlamıştır. Bahsi geçen iki yıllık projenin amacı şöyle açıklanmaktadır: "Türkiye'nin doğusu ve batısı ile Avrupa'da sivil değerleri savunan insanlar arasında köprü kurmayı, dayanışma ve ilişkilendirmeyi kapsamında yapılan etkinlikler şöyle sıralanmıştır: 27-28 Ocak 1995 tarihinde gerçekleştirilen "Silahlı Çatışma Karşısında Sivil Toplumun bakış Açısı: Kürtler ve Türkler" semineri. 2 Şubat-30 Kasım tarihleri arasında "Temas Gruplarının Oluşturulması Çalışmaları". Ayrıca proje kapsamında 1995 ve 1996 yılları arasında, Çanakkale Toplantısı, Boğaziçi Üniversitesi Semineri, Habitat STK Forumu toplantısı ve Van Semineri yapılmıştır.

Projenin metodolojisine ilişkin bilgilerin açıklandığı bölüm, özellikle 1990'lı yıllarda Türkiye'deki STK'ların durumunu tartışmaya yönelik zengin bilgiler içermektedir. Türkiye'nin batısından Çanakkale şehri ile doğusundan Van şehri arasında "sivil bir iletişim ağı" kurmak yoluyla diyalog platformları oluşturmak, yurttaşların yönetime katılımını özendirmek ve yerel yönetimlerle yurttaşlar arasında verimli bir işbirliği sağlamak amaçları hedeflenmiştir. Ancak bu süreçte

hYd proje ekibinin karşılaştıkları güçlükleri açıkladıkları bölüm hem dönemin Türkiye'si hem de STK açısından dikkat çekici tespitler içermektedir. Türkiye'de yaşanan Kürt ve Türk kimlikleri etrafında yaşanan "sıcak sorunların" bu tür projelerin çatışma çözümü konusundaki kapasitelerine yönelik beklentiyi arttırdığını ancak uzun vadede sonuç alınabilecek çok aktörlü çözümlerin hemen gerçekleşmeme ihtimalinin hayal kırıklığı yaratacağı endişeleri dile getirilmiştir. Proje ekibi, çalışma öncesi hazırlık döneminde Türkiye'deki STK'lar arasındaki "ilişki ağı"nın zayıflığına dikkat çekmektedir ve buradan yola çıkarak çalışma sürecini "birlikte öğrenme" süreci olarak kurguladıklarını belirtmektedirler. "Kentler arası sivil dayanışma" ağları oluşturmanın "örgütlü bir sivil toplum yapısında" olumlu sonuçları hem bireyler hem de gruplar açısından kent yönetimlerine "katılımı" olgusunu destekleyecektir. Dolayısıyla bu örgütlenmeler "bilgi akışını" sağlayacak unsurlar olarak öne çıkmaktadır (Taciser Belge, 1997, s. 1-7).

3.2.9. Kadın Yurttaşın El Kitabı

Kitabın (Kadın Yurttaşın El Kitabı, 1999, s. 11-102) önsözünde, kitabın hazırlanmasına 1995 yılında başlandığı ancak çalışmaların uzun bir süre kesintiye uğradığı ve gerekli güncellemeler yapıldıktan sonra 1999 yılında basılabildiği belirtilmektedir. "Helsinki Yurttaşlar Derneği Kadın Komisyonu"nun katkıları ile hazırlanan kitabın önsözünde "kadın yurttaş" için bir "kılavuz" niteliğinde tasarlanmış; "hakkın kaynağı", "haksızlığı gidermek için izlenecek yöntem" ve "başvurulabilecek kurum" bilgilerini içerdiği belirtilmiştir. Kitabın bölümleri, "Bedenimiz Bizimdir", "Ekonomik Haklarımız: Emeğimiz Bizimdir", "Mülkiyet Haklarımız", "Aile Hukuku ve Kadın", "Çocuklarımızla İlgili Haklarımız", "Siyasal Haklarımız", "Mahkemelerde Hak Arayabiliyor muyuz?", "Eğitim Haklarımız", "Yerel Yönetimler Karşısında Haklarımız", "Seyahat Özgürlüğümüz", "Medya Karşısında Kadınlık Durumu", "Tüketici Olarak Haklarımız" başlıklarını taşımaktadır. Ayrıca, kitabın ekler bölümünde, "Kadın ve Kadın Yurttaş Hakları Bildirgesi", "Uluslararası Kadınlara Karşı Her Tür

Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi” yer almaktadır. Son ek, T.C. yasalarında yer alan ve “kadın yurttaş” ile “erkek yurttaş” arasında kadınların aleyhine olan uygulamalara sebebiyet veren yasa maddelerinden örnekler verilmiştir. (Esra Koç, 1999) Kitap Heinrich Böll Vakfı ve Hollanda Konsoloslugu katkıları ile basılmıştır.

“Kadın yurttaşlık haklarının” özü itibariyle “yurttaşlık haklarından” ayrı olmadığı kabul edilmekle birlikte bu haklardan “haberdar olma” ve hakkı talep etme konusunda kadınların sorunlar yaşadığı tespiti yapılmakta ve ağırlıklı olarak sosyal haklar, aile hukuku, medeni haklar gibi konuları içeren yasa maddelerinin ele alındığı açıklanmaktadır.

Kitapta, “Bedenimiz Bizimdir” başlık bölümde, doğurma/doğurmama hakkı, kürtaj gibi konuların yanı sıra “Bedene Saygı” alt başlığında, “sarkıntılık”, “tecavüz”, “şiddet” kavramlarının tanımlanmaktadır. “Sokakta saldırıya uğrayan kadın için tek delilin sokaktakilerin tanıklığı” olduğu belirtildikten sonra “...tanımadığımız kadınlar söz konusu olduğunda da tanıklık yurttaşlık borcudur” ifadesi kullanılmıştır. Bölüm içinde diğer alt başlıklarda farklı biçimlerde tekrar tekrar dile getirilen kadınlar arası “dayanışma” ihtiyacının önemi “yurttaşlık borcu” olarak da vurgulanmaktadır.

3.2.10. Modernleşme ve Çokkültürlülük

2001 yılında Türkçe ve İngilizce olarak basılan kitap (Modernleşme ve Çokkültürlülük - Modernity and Multiculturalism, 2001, s. 9-312) 2000 yılı Mart ayında İstanbul’da yapılan “Daha Geniş Bir Avrupa: Modernleşme ve Çoğulculuk” başlıklı iki günlük toplantıya katılan konuşmacıların bildirimlerini içermektedir. Konuşmacılar ve bildirimlerinin listesi şöyledir:

- “Cumhuriyet Dönemi Azınlık Politikaları - Rıdvan Akar”,
- “Etnik Kümeler Küreselleşmeden Nasıl Etkilenecek?- Musa Akkum”,

- “Çokkültürlülük Üzerine- Nazan Aksoy”,
- “Ulus-Devlet: Etnisite ve Dil-Paul Beltrami”,
- “Ulus Devlet Ve Farklılıklar Bakımından Türkiye’de Yaşayan Müslüman Olmayan Azınlıklar, Sorunları ve Çözüm Önerileri- Murat Cano”,
- “Bu Topraklarda Yaşamak- Hrant Dink”,
- “Modernleşme Sürecinde Çokkültürlülük- Yılmaz Ensaroğlu”,
- “Ulus-Devlet ve Farklılıklar- Ümit Fırat”,
- “Çokkültürlülük, Çokkimliklilik, Çoğulculuk- Ahmet İnsel”,
- “Ulus-Devlet ve Farklılıklar: Din - İsa Karataş”,
- “Modernleşme Sürecinde Çokkültürlülük ve Türkiye- Hasan Kaya”,
- “Modernlik, Milliyetçilik ve Kıbrıs’taki Bölünmenin Politikası – Niyazi Kızılyürek”,
- “Çokkültürlülük- Ömer Laçiner”,
- “Avrupabirliliğileşebileceklerdeniz- Herkül Millas”,
- “Olmak ve Olmamak- Murathan Mungan”,
- “Bellek ve Kimlik- Leyla Neyzi”,
- “Türk Kime Denir? – Sevan Nişanyan”,
- “Bir Arada Yaşamak- Ayşe Önal”,
- “Küreselleşme ve Yeni Kitle Kimliği- Hasan Özgen”,
- “Tekrara Dayalı Bir Nevroz: Avrupa-Türkiye İlişkileri-Nora Şeni”,
- “İsveç, Türkiye, Avrupa- Sture Teolin”,
- “Modernite/Postmodernite’nin Dışlayıcı İncelikleri- Arus Yumul”

Kitabın önsözünde döneme ilişkin şu tespit yapılmaktadır:

“Dünyanın gidişi, milliyetçiliğin yükselmesi, kimlik politikaları ve "öteki" sorunu uzun zamandır süren, daha da süreceğe benzeyen tartışmaların merkezinde yer alıyor. Kimlik politikalarının birbiriyle çatıştığı ortamlarda bir arada yaşamak üzerine politika üretmek daha da anlamlı hale geliyor.

Çokkültürlülük, demokratik bir toplum olabilmenin, "modernleşme"nin ve birlikte yaşayabilmenin kilit kavramlarından sayılıyor” (Aksoy, 2001).

Kitapta, insan hakları, farklı etnik kimliklerin ve dini inançların ifade edilebilmesi, kültürel çoğulculuk gibi taleplerin arttığı ve bu durumun bir sonucu olarak “ulus-devletin” temellerinin sarsıldığı tespitinde bulunuluyor. Kitapta yer alan bildiriler her ne kadar “sıkı sıkıya kuramsal bir yaklaşımla” derlenmemişse de “ulus-devlet yurttaşlık anlayışı” ile “farklılıklara saygıyı temel alan insan hakları siyaseti” arasındaki gerilimi gündeme getirecek bir çeşitlilik içermektedir.

1990’lı yıllarda Çokkültürlülük kavramı üzerine yürütülen tartışmalarda çeşitli fikirler öne sürülmektedir. Kitapta bu fikirlerin bir kısmına neden ve nasıl değinildiğine yönelik şu açıklamalar yapılmaktadır; “...farklı kültürlerin birbirine karışmadan yaşamasının demokratik bir yaklaşım olduğunu savunanlar kadar bu yaklaşımın “ulus-devlet” anlayışı içinde tanımlanmış tek bir kimliğinin dayatılmasına yol açtığı da ileri sürülmektedir. Öte yandan farklı kültürlerin birbirlerinden etkilenerek yaşadığı düzeni öne çıkaran görüşler ileri sürülmekte ve bu görüşlere gelen eleştiriler arasında böyle bir düzenin “kültürsüzleşme” yaratabileceği yer almaktadır. Gelişen teknoloji ile “kitle kimliği” kavramı gündeme gelmektedir. Ayrıca, kolektif kimlikler ekseninde gelişen “çokkültürcü” siyasetlerin ırk/din-mezhep gibi tek bir aidiyeti öne çıkarması, bireyin günlük hayatındaki diğer aidiyetlerinin gelişmemesine neden olabilmektedir. Başka bir deyişle, doğası itibarıyla melez olan kimlikler tek boyutlu bir yapıya indirgenmektedir.

Hem yukarıda bahsi geçen toplantıda katılımcıların hem de kitapta yer alan bildirilerin bir kısmında üzerinde birleşilen bir konu olarak, Türkiye’de yaratılmak istenen tek kültürlülüğün farklı ya da melez kimliklerin yok sayılmasına yol açtığı fikrinin öne çıktığı belirtilmektedir.

Kitabın önsözünde ulus-devlet yurttaşlık anlayışı ile her türlü farklılığa saygıyı temel alan insan hakları siyaseti arasındaki gerilimin çözülebileceği alan olarak “demokratik bir hukuk devleti” yapısına işaret edilmektedir.

Buradan yola çıkarak, hYd, bu kitap aracılığı ile Türkiye’deki farklı kimliklerin, bu kimliklerin hak taleplerinin ve ifade özgürlüklerinin tanınmasını dile getirmektedir. Bu tanınma hem yasal olarak hem de uygulamalar ile hayata geçirilmeli ve korunmalıdır.

3.2.11. Avrupa Birliği Sürecinde Dil Hakları

hYd projesi kapsamında hazırlanan kitap, 19-20 Aralık 2003 tarihinde İstanbul’da gerçekleştirilen “Avrupa Birliği Sürecinde Dil Hakları” başlıklı panele katılanların bu yayın için hazırladıkları yazıları ve Aralık 2003 tarihinde İstanbul’da “Avrupa’da Çokdilli bir Şenlik: Süreli Yayınlar” başlıklı sergide paylaşılan görsel malzemeleri içeriyor.

Kitapta ayrıca, İsveç hükümetinin, İsveç Ulusal Eğitim Dairesi’nden istediği okul öncesi ve okul eğitiminde verilen anadil ve anadilde eğitim desteği anketi sonuçlarından hazırlanan raporun bir özetini de bulunuyor. Bu rapor, İsveç gibi birçok dilin konuşulduğu bir ülke örneğinden yol çıkarak diğer çok dilli toplumların değişim ihtiyaçlarına öneriler sunacak nitelikte (Avrupa Birliği Sürecinde Dil Hakları, 2003, s. 5-112).

1990’lı yıllarda hızla şekillenen “dil hakları” olgusu kitabın giriş yazısında “Dil Haklarının Kısa Tarihçesi” bölümünde, Avrupa tarihi bağlamında değerlendirilmekte, “...siyasetin, dinden ayrılması gibi milliyetten ve dilden ayrılması ” süreci için de 19. yüzyıla işaret edilmektedir. (Erkan, 2003, s. 5). “Ulusal toprak bütünlüğüne saygı” ve “ulusal kimlik” kavramlarına zemin hazırlayan Augsburg (1555) ve Westphalia (1648) antlaşmalarına atıfla “homojen ulus” düşüncesinin gelişimi ve ardından yaşanan “ulusçuluk” çağının kaçınılmaz olarak “dilsel azınlık” kavramını yarattığı vurgulanmaktadır. Dolayısıyla 1990’lı yıllar itibarıyla devletlerin azınlıkların dil haklarına ilişkin tutumları kendi iç meseleleri olmaktan çıkmış, uluslararası anlaşmalarla hukukun alanına girmiştir.

SONUÇ

Günümüzde her düzeyden hak talebinin ulus-devletin şekillendirdiği haliyle yurttaşlığa ilişkin bir çözülme etkisi yarattığı açıktır. Dolayısıyla toplumsal yapıların “hak temelli yurttaşlık” anlayışı ile “topluluk temelli yurttaşlık” anlayışlarını tartışmaya devam edeceği ve aralarında bir seçim yapmaya zorlanacaklarını kestirmek de mümkündür. Hak temelli yurttaşlık yaklaşımı, hakların, etnik köken, toplumsal cinsiyet, inanç, sosyal statü gibi özelliklere bakılmaksızın evrenselliğine vurgu yapar bu bağlamda da söz konusu unsurları temel alan toplulukların haklarına tanım gereği karşı çıkar. Toplulukçu yurttaşlık yaklaşımı ise bireye yani yurttaş haklarını yukarıda bahsi geçen unsurlar çerçevesinde bir araya gelmiş bir toplum içinde ve o topluma aidiyeti oranında teslim eder. “Ancak, özgür ve özerk birey-yurttaş açısından değerlendirildiğinde her iki yaklaşımın da kendi içinde kimi sakıncaları barındırdığı açıktır” (Üstel, 1999, s. 48).

Bu çalışmada öncelikle, yurttaş olgusunun kavramsal gelişimi tarihsel bir bakış açısıyla sivil toplum-devlet ilişkisi bağlamında ele alınmış, çeşitli düşünürlerin görüşleri ışığında incelenmiştir.

Türkiye’de 1990’lı yıllarda yurttaşlık kavramına ilişkin tartışmalara sivil toplum alanından yapılan katkılar, hYd örneği üzerinden değerlendirilmiş ve 1992-2002 yılları arasında yayınladıkları kitaplar aracılığı ile kamuoyu ile paylaştıkları “yurttaşlık” söylemleri incelenmiştir.

hYd’nin söylemlerinde dikkat çeken kavramlar ve konular, 90’lı yıllarda Türkiye’de sivil toplum alanında yapılan tartışmaların seyri ile örtüşmekte, kimi zaman da tartışmalara öncülük edecek niteliktedir.

Derneğin hem tüzüğünde belirttiği hem de yayınladıkları kitapların önsöz, sunuş gibi bölümlerinde sıkça tekrarladığı yaklaşım, “*sorunların karşılıklı anlayış ve*

diyalog yoluyla çözümdür. Kitaplarında kavram ya da konuları ele alırken etrafında farklı siyasi görüşlerden kişilerin düşüncelerine yer verilmiştir. Çalışmaları incelendiğinde dinsel, etnik, kültürel grupların yaşadıkları hak ihlalleri ve bunun sonucunda yaşanan kutuplaşmaların yarattığı sorunlara dikkat çekilmekte ve insan hakları mücadelesinin “silahla yapılamayacağı” sorunların ancak “toplumsal ortaklık” ile ve *demokratik bir hukuk devleti* zemininde aşılacağı savunulmuştur. Pek çok toplumsal sorunun “devletlere, hükümetlere bırakılamayacak kadar ciddi bir iş” olduğu ve bu sorunların çözülmesi sürecinin ancak “aşağıdan yukarı” örgütlenmelerle ve “barışçı” yöntemlerle yapılabileceği savunulmaktadır. Ayrıca, kitapların sunuş yazılarında veya toplantı notlarından derlenen kitapların açılış/kapanış konuşmalarında değinilme sıklığına istinaden, Türkiye’de sivil toplum alanında siyasi yelpazenin farklı yerlerinde duran kişilerin, grupların inanç, kimlik, düşünce farklılıklarını gözeterek bir araya gelebilmelerinin ve tartışabilmelerinin koşullarını zorladıkları söylenebilir. 1990’lı yılların siyasi ikliminde, Kürt sorunu, İslami yaklaşımlar ile Laik düzen arasındaki gerilimler gibi ihtilafli meseleleri sivil alana taşıma gayretleri dikkat çekicidir.

Dünyadaki gelişmeler göz önüne alındığında *küreselleşme* olgusu, devletleri olduğu kadar bireylerin de sosyal ve ekonomik ilişkilerini derinden etkilemektedir. Kazgan’a göre küreselleşme ulus-devletlerin ekonomik ve sosyal işlevlerini yerine getirmesi önünde olumsuz bir etki yapmakta bir anlamda “ulus-devletlerin farklı toplumsal yapıları bir arada tutan yapıştırıcı etkisi”ni de azaltmaktadır (Kazgan, 2002, p. 244). Dolayısıyla ulus-devlet modelleri ile yeni ve farklı yurttaşlık talepleri arasındaki gerilim bireylerin gündelik hayatlarını olumsuz etkileme potansiyeli taşımaktadır demek mümkündür.

Bu bağlamda kimi yurttaşlık talepleri etnik, dinsel, kültürel kimlikler etrafında şekillenmektedir. Bununla birlikte Ulus Baker’in “kimlik politikaları dönemine girdik” diyerek başladığı yazısında “Alt”ı “Üst”ü Kimliği Yıkıp Parçalamak” başlığı altında bireyin kimlik olgusu tartışmasına değinmek yerinde olacaktır (Baker, 2006, s. 28-30). Baker, Durkheim’ın bir aidiyet duygusu olarak kimlik

hissedilmediğinde birey açısından yıkımla sonuçlanan bir “anomi” olduğu tespitini Spinoz’un “doğa asla kavimler, milletler, sınıflar, zümreler yaratmaz, sadece bireyler yaratır” tespiti ile kıyaslar. Bu bağlamda her türden “kimlik”, bir “sanı” varsayımıyla açıklanmaktadır. Baker’e göre kimlik öyle bir varsayımdır ki ayakta tutulabilmesi için bireye “borçlar” ve sorumluluklar yükler. Baker yazısında “kimlik” ile “yaşantı deneyimi” veya “hayat deneyimi” arasında bir anlam kayması tespit eder. Bunu özellikle *çoğul kimlikler* bağlamında şöyle açıklar ve “...Mesela eşcinsellik bir kimlik olarak yozlaşmadan önce bir yaşantı, bir hayat deneyimidir. Ama din de, milliyetçilik de, kapitalizm de, hastalık da, çocukluk da, seks de... bunların hepsi de deneyimlerdir, yaşantılardır, kimlikler değil” der. Bununla birlikte Baker kimlik denen olgunun “hukuki bir varsayım” olduğunu ve ancak sosyolojik olarak hukukun analizinde bir geçerliliği olabileceğini de belirtir.

Bu çalışmada farklı düşünürlerin kimi görüşleri ışığında derlenmeye çalışılan yurttaşlık tartışmalarının, günümüzde bireye ulus-devletin sınırları veya etnik, dinsel yaklaşımların belirlediği sınırlar üzerinden atfedilen, aidiyetler, haklar, kimlikler, görevler konularında çeşitlendiğini söylemek yanıltıcı olmayacaktır. Bu çalışmada da değinildiği üzere Şarkiyatçılık eleştirileri tartışmaların yapıldığı siyasi yapıların evrenselliğini sorgulamakta, ayrıca bireylerin hukuki statülerinin “kadın yurttaş” açısından sorunlu alanlar içerdiği tespitleri yapılmaktadır. Bunların yanı sıra temel insan hakları kabulünün yurttaşlık perspektifine etkisi de gündeme gelmektedir.

Türkiye açısından bakıldığında, anayasanın ilk maddelerinde⁵⁰ siyasi yapılanmayı tarif eden *demokratik, laik, sosyal hukuk devleti* ibareleri Türkiye’deki yurttaşlık tartışmalarına zemin sağlayacak nitelikler taşımaktadır.

Toplumsal yaşantının kurulması ve sürdürülmesine zemin sağlayan siyasi yaklaşımlardan biri olarak demokrasi hakkında Mouffe farklı bir anlayışa

⁵⁰ https://www.tbmm.gov.tr/anayasa/anayasa_2018.pdf

ihtiyacımız olduğunu ileri sürer ve yurttaşların, idare biçimlerine aktif katılım hevesini kırarak ve yaşamın özelleştirilmesini teşvik ederek istikrarın sağlanamayacağını belirtir (Mouffe, 2002). Demokratik politik bir ortaklığı bir arada tutması öngörülen yurttaşlık bağının, toplumsal dokuyu tehdit eden “uç bireycilik” biçimlerinin yaygınlaşması; devletler tarafından biçimlendirilen ve itibar edilmesi beklenen yurttaşlık anlayışları ile özdeşleşme olanağından yoksun bireylerin sayısının artması ve onların başka “kolektif özdeşleşme” biçimlerine yönelmeleri nedeniyle zayıfladığını belirtir. Demokratik yurttaşlığı farklı bir perspektiften yani “argümantasyon” biçimlerine göre değil “pratik” tiplerine vurgu yapan bir perspektiften tasavvur etmeyi öneriyor. Mouffe’ye göre iyi işleyen bir demokrasi, demokratik politik konumların enerjik bir çatışmasına ihtiyaç duyar ve bu çatışma olanaklı alternatifler üzerinden yapılacak bir müzakereyi gerektirir (Mouffe, 2002, s. 101-109).

Bu çalışmada, Türkiye’de “yurttaş” kavramını tanımlayabilmek amacıyla 1990’lı yıllarda Türkiye’de sivil toplum alanında yaşanan hareketlilik varsayımı ile ilenmiştir. Bu yıllarda eşzamanlı olarak devam eden “liberalizm”, “neoliberalizm” tartışmaları bu çalışmada detaylı biçimde ele alınmamış sadece “küreselleşme” eğilimlerinin “yurttaşlık” olgusuna yaptığı etkilere değinilmiştir. Bununla birlikte, Gambetti’nin tartıştığı haliyle neoliberalizm bağlamı bundan sonra yapılacak çalışmalar açısından ufuk açıcı özelliktedir.

Gambetti, liberalizmin sonu olarak neoliberalizme işaret eder ve liberalizm yaklaşımında “küçük ama güçlü devlet öngörüsü” konusunda başarılı olunamadığına aksine devletin daha önce düzenlemediği alanlara da sızarak genişleme eğilimine dikkat çeker. Bunun yanı sıra bu bağlamda sivil toplumun “devletin şubesi olmaya” talip olduğunu hatta kimi zaman paralel bir devlet gibi işlemeye başladığını ve dolayısıyla siyasette belirleyici konuma gelme beklentisini gerçekleştiremediğini ileri sürer. Neoliberal politikalara işaret ederek, siyasal rejime aidiyet konusunda da yurttaşlık kurumunun belirleyiciliğinin değiştiğini ve artık “temelde ekonomik ve söylemsel olan bir iktidar alanına dâhil olup olmama kıstası üzerinden” tartışıldığı savını dile getirir. Hak söylemi ve

hukuk devleti kavramının koruyucu işlevinin zayıfladığını, resmî kurumların toplumda iyileşme ve ilerleme sağlama kapasitesinin azaldığını biçimsel aidiyet yapılarının kapsayıcılığını yitirmekte olduğunu tartışmaya açar ve “evrenselliğin sonu postmodernizm değil, neoliberalizmdir” der (Gambetti, 2009).

Dolayısıyla, özgül ihtiyaçlara sahip birey-yurttaşların varlığı sürdüğü müddetçe, yurttaşlık ve haklar konusunun sürekli gündemimizde olacağı, tanım ve kavramların değişime uğrayacakları, dönüştürülmeye ihtiyaç duyulacağı söylenebilir.

Bu çalışma 2018 yılından geriye bakılarak ve sadece tek bir örgüt örneği ele alınarak yapılmıştır. 1990-2002 yılları ile sınırlandırılan döneme ait gelişmelerin de ancak bir kısmına değinilmiştir. Bundan sonraki çalışmalarda, 90’lı yıllarda Türkiye’de hak temelli çalışmalar yapmak üzere kurulmuş diğer sivil toplum örgütlerinin de “yurttaşlık” perspektiflerinin ele alınması ve farklı tarihsel süreçler bağlamında değerlendirilmesi yurttaşlık tartışmalarının içeriğini zenginleştirecektir.

KAYNAKÇA

- Ağaoğulları, M. A. (2004). *Kent Devletinden İmparatorluğa* (4 b.). Ankara: İmge Yayınevi.
- Ahmet İçduygu, Zeynep Meydanoğlu, Deniz Ş. Sert. (2011). *Türkiye'de Sivil Toplum: Bir Dönüm Noktası, CIVICUS Uluslararası Sivil Toplum Endeksi Projesi (STEP) Türkiye Ülke Raporu II*. İstanbul: TÜSEV Yayınları.
- Ahmet N. Yücekök, İ. T. (Şubat 1998). *Tanzimattan Günümüze İstanbul'da Sivil Toplum Kuruluşları*. İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı.
- Aksoy, N. (Dü.). (2001). *Modernleşme ve Çokkültürlülük - Modernity and Multiculturalism*. (N. D. Hale Akay, Çev.) İstanbul: İletişim Yayınları.
- Anderson, B. (2004). *Hayali Cemaatler, Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*. (İ. Savaşır, Çev.) İstanbul: Metis Yayınları.
- Atauz, A. (1999, Eylül-Ekim). Deprem ve Sivil Toplum Örgütleri. *Birikim*, 125-126, 89-94. <http://www.birikimdergisi.com/birikim-yazi/5423/deprem-ve-sivil-toplum-orgutleri#.XAkTN2gzbIU> adresinden alınmıştır
- Aybay, R. (1982). *Yurttaşlık (Vatandaşlık) Hukuku*. Ankara: A.Ü S.B.F. Basın Yayın Yüksek Okulu Basımevi.
- Baker, U. (2006, Ocak). "Alt"ı "Üst"ü Kimliği Yıkıp Parçalamak. *Birikim Dergisi*, 201, s. 28-30.
- Balibar, E. (1998). "İnsan Hakları" ve "Yurttaş Hakları", Eşilik ve Özgürlüğün Modern Diyalektiği. T. Ilgaz (Dü.) içinde, *Dersimiz: Yurttaşlık*. İstanbul: Kesit Yayıncılık.
- Belge, M. (2003). Sivil Toplum Nedir? A. K. Nurhan Yentürk (Dü.), *Sivil Toplum ve Demokrasi*. içinde no:1, s. 1-25. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi- Sivil Toplum Kuruluşları ve Araştırma Birimi.
- Belge, T. (Dü.). (1993). *Avrupa Nerede Bitiyor? / Where Does Europe End?* Ankara: MAS Matbaacılık ve ANFA Ltd.
- Belge, T. (Dü.). (belirtilmemiş). *Kürt Sorunu İçin Barış İnisyatifi*. belirtilmemiş: yayınevleri katkıları ile.
- Belge, T. (Dü.). (Nisan 1998). *Merhaba Sivil Toplum*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Bo Strath, Q. S. (Mart 2011). *Devletler ve Yurttaşlar: Tarih, Kuram, Muhtemel Gelecek*. (G. Aksay, Çev.) İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

- Bobbio, N. (2004). Gramsci ve Sivil Toplum Kavramı. J. Keane içinde, *Sivil Toplum ve Devlet: Avrupa'da Yeni Yaklaşımlar* (s. 91-115). Ankara: Yedi Kıta Yayınları.
- Bora, T. (2002). Türkiye'de Meslek Kuruluşları: "Kamu", "Sivil" ve "Milli"nin Muğlak Kesişim Alanı. *Türkiye'de Sivil Toplum ve Milliyetçilik* (s. 265-310). içinde İstanbul.
- Bora, T. (2017). *Cereyanlar; Türkiye'de Siyasi İdeolojiler*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Bottomore, T. (Mayıs, 2000). Kırk Yıl Sonra Yurttaşlık ve Toplumsal Sınıflar. T. B. T.H. Marshall içinde, *Yurttaşlık ve Toplumsal Sınıflar* (A. Kaya, Çev., s. 83-123). Ankara: Gündoğan Yayınları.
- Brubaker, W. R. (1990). Citizenship and Nationhood in France and Germany. Colombia University. 11 11, 2018 tarihinde http://www.sscnet.ucla.edu/soc/faculty/brubaker/Publications/Brubaker_Dissertation.pdf adresinden alındı
- Çağlar, B. (1994, Yaz). Türkiye'de Laikliğin "Büyük Problem"i Laiklik ve Farklı Anlamları Üzerine. *Cogito, Sayı 1*, s. 111-118.
- Çakır, S. (2014). Kadınların Eşit Yurttaşlık İdeali Niçin Gerçekleşemiyor? N. A. Ayşe Durakbaşı içinde, *Yurttaşlığı Yeniden Düşünmek: Sosyolojik, Hukuki ve Siyasal Tartışmalar* (s. 233-264). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Çakıroğlu, Ş. (Dü.). (1994). *"Birarada Yaşama" Türkiye'de Din-Devlet İlişkisi Sempozyumu*. İstanbul: Ayhan Matbaası.
- Çakıroğlu, Ş. (Dü.). (1996). *Hoşgörü Yılı'nda Mülteciler: Sivil Toplum Örgütlerinden Beklenenler Sempozyumu*. Boğaziçi Üniversitesi Matbaası.
- Caymaz, B. (2007). *Türkiye'de Vatandaşlık: Resmi İdeoloji ve Yansımaları*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Cengiz Aktar, Alper Akyüz, Özge Onursal Beşgül, Zeynep Gülşah Çapan, Senem Aydın Düzgüt, Ayhan Kaya, Fuat Keyman, Volkan Vural. (2009). *AB, Bütünleşme ve STK'lar*. (A. Akyüz, Dü.) İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Dalacoura, K. (1998). *Islam, Liberalism & Human Rights*. London, New York: I. B. Tauris Publishers.
- Demirhan, D. Ç. (2014). Will Kymlicka'nın Çokkültürcülük Yaklaşımı: Eleştirel Bir Okuma. *Yüksek Lisans Tezi*. Ankara. 11 29, 2018 tarihinde <http://www.openaccess.hacettepe.edu.tr:8080/xmlui/bitstream/handle/11655/2510/7d69e899-f398-4c98-804e-ebd2ba0ade47.pdf?sequence=1&isAllowed=y> adresinden alındı
- Duben, A. (1994). *Human Rights and Democratization*. İstanbul: WALD.

- Dündar, F. (2015). *İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskân Politikası (1913-1918)*. İstanbul: İletişim yayınları.
- E. Fuat Keyman, A. İ. (2003). Globalization, civil society and citizenship in Turkey: Actors, Boundaries and Discourses. *Citizenship Studies*, 7.
- Emrealp, S. (1998). Yerel Yönetimler ile Sivil Toplum Kuruluşları Arasındaki İşbirliği. *Merhaba Sivil Toplum* (s. 39-67). içinde İstanbul: Ofset hazırlık, İletişim Yayınları. İç Baskı ve Cilt Şefik Matbaası.
- Engin Işın, B. İ. (2005). Türkiye'de Ulus-Devlet ve Vatandaşlığın Doğuşu. T. T. Ayhan Kaya içinde, *Türkiye'de Çoğunluk ve Azınlık Politikaları* (s. 69-83). İstanbul: TESEV Yayınları.
- Erdost, G. (Dü.). (1999). . *Türkiye İnsan Hakları Hareketi 1.ve2. Konferansları: 1998-1999 Bildirileri* (s.). Ankara: Türkiye İnsan Hakları Vakfı Yayınları.
- Erkan, E. (2003). Giriş Bölümü. Y. h. Uzpeder (Dü.) içinde, *Avrupa Birliği Sürecinde Dil Hakları* (s. 5-11). İstanbul: Mart Matbaa.
- Esra Koç, E. G. (Dü.). (1999). *Kadın Yurttaşın El Kitabı*. İstanbul: İletişim Yayınevi.
- Filiz Bikmen, Zeynep Meydanoğlu. (2006). *Türkiye'de Sivil Toplum: Bir Değişim Süreci, Uluslararası Sivil Toplum Endeksi Projesi Türkiye Ülke Raporu*. İstanbul: TÜSEV.
- Fraser, N. (2004). Kamusal Alanı Yeniden Düşünmek: Gerçekte Varolan Demokrasinin Eleştirisine Bir Katkı. M. Özbek (Dü.) içinde, *Kamusal Alan* (s. 96-103). İstanbul: hil yayın.
- Fuat Keyman, Ahmet İçduygu derleyenler. (Mayıs 2009). *Küreselleşme, Avrupalılaşma ve Türkiye'de Vatandaşlık*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları 249.
- Gambetti, Z. (2009, Mart). İktidarın Dönüşen Çehresi: Neoliberalizm, Şiddet Ve Kurumsal Siyasetin Tasfiyesi. *İ.Ü Siyasal Blgiler Fakültesi Dergisi*, 40, 143-164.
- Göçek, F. M. (2005). Türkiye'de Çoğunluk, Azınlık ve Kimlik Anlayışı. A. K. Tarhanlı (Dü.) içinde, *Türkiye'de Çoğunluk ve Azınlık Politikaları* (s. 58-68). İstanbul: TESEV.
- Gökmen, Ö. (Dü.). (2011). Türkiye'de Hak Temelli Sivil Toplum Örgütleri: Sorunlar ve Çözüm Arayışları. Ankara.
<http://panel.stgm.org.tr/vera/app/var/files/t/u/turkiyede-hak-temelli-stoler.pdf>
adresinden alınmıştır
- Göztepe, E. (2003). Yurttaşlığın Kamusal ve Ulusüstü Boyutu: Avrupa Yurttaşlığı ve "Göçmen Forumu" Örnekleri. *52(4)*, 229-248. doi:DOI: 10.1501/Hukfak_0000000510

- Gülalp, H. (2017). *Laiklik, Vatandaşlık Demokrasi*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Habermas, J. (2004). Kamusal Alan. M. Özbek (Dü.) içinde, *Kamusal Alan* (s. 95-102). Hil yayın.
- Habermas, J. (2015). *Kamusal Alanın Yapısal Dönüşümü*. (M. S. Tanıl Bora, Çev.) İstanbul: İletişim Yayınevi.
- Hegel, G. (2003). *Tarihte Akıl*. (Ö. Sözer, Çev.) İstanbul: Kabcacı Yayınevi.
- (tarih yok). Helsinki Yurttaşlar Meclisi Nedir? T. Belge, & T. Belge (Dü.) içinde, *Kürt Sorunu için Barış İnisyatifi içinde* (s. 5-6).
- İlhan Tekeli, Hasan Bülent Kahraman, Fuat Keyman, Ali Yaşar Sarıbay. (1999). *Katılımcı Demokrasi, Kamusal Alan ve Yerel Yönetim*. İstanbul: Dünya Yerel Yönetim ve Demokrasi Akademisi (WALD).
- İnce, M. (2018, Temmuz). Kitap Tanıtımı: Fusun Üstel,(2016) Makbul Vatandaş'ın Peşinde, II. *PESA Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4(2), 277-285. doi:https://doi.org/10.25272/j.2149-8385.2018.4.2.06
- Işın, E. F. (Mayıs 2009). Şarkiyatçılık Sonrası Osmanlı Vatandaşlığı. A. İ. Fuat Keyman içinde, *Küreselleşme, Avrupalılaşıma ve Türkiye'de Vatandaşlık* (s. 29-58). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları 249.
- İsmail Fırat, H. G. (2014). 1982 Anayasası ve Yeni Anayasa Çalışmaları Çerçevesinde Anayasal vatandaşlık Üzerine Bir Tartışma. N. A. Ayşe Durakbaşı (Dü.) içinde, *Yurttaşlığı Yeniden Düşünmek* (s. 329-348). İstanbul.
- Kadıoğlu, A. (1999). *Cumhuriyet İradesi Demokrasi Muhakemesi*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Kadıoğlu, A. (Mart 1999). *Cumhuriyet İradesi Demokrasi Muhakemesi*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Kadıoğlu, A. (Mayıs 2009). Türkiye'de Vatandaşlığın Anatomisi. A. İ. Fuat Keyman içinde, *Küreselleşme, Avrupalılaşıma ve Türkiye'de Vatandaşlık* (s. 109-132). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları 249.
- Kandiyotti, D. (1997). *Cariyeler, Bacılar, Yurttaşlar: Kimlikler ve Toplumsal Dönüşümler*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Kaya, A. (2005). Avrupa Birliği Bütünleşme Sürecinde Yurttaşlık, Çokkültürcülük ve Azınlık Tartışmaları: Birarada Yaşamının Siyaseti. T. T. Ayhan Kaya içinde, *Türkiye'de Çoğunluk ve Azınlık Politikaları: AB Sürecinde Yurttaşlık Tartışmaları* (s. 16-35). İstanbul: TESEV Yayınları.

- Kaya, A. (2005). Avrupa Birliği Bütünleşme Sürecinde Yurttaşlık, Çokkültürcülük ve Azınlık Tartışmaları: Birarada Yaşamın Siyaseti. A. K. Tarhanlı (Dü.) içinde, *Türkiye'de Çoğunluk ve Azınlık Politikaları* (s. 35-57). İstanbul: TESEV.
- Kazgan, G. (2002). *Kürselleşme ve Ulus-Devlet: Yeni Ekonomik Düzen*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Keane, J. (2004). Sivil Toplum ile Devlet Arasındaki Ayrımın Kökenleri ve Gelişimi 1750-1850. J. Keane içinde, *Sivil Toplum ve Devlet Avrupa'da Yeni Yaklaşımlar* (s. 47-90). Ankara: Yedi Kıta Yayınları.
- Keyman, F. (2004). Türkiye'de ve Avrupa'da Sivil Toplum. A. Karamani (Dü.), *Sivil Toplum ve Demokrasi*. içinde no:3, s. 1-34. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi-Sivil Toplum Kuruluşları Eğitim ve Araştırma Birimi.
https://stk.bilgi.edu.tr/media/uploads/2015/02/01/keyman_std_3.pdf adresinden alınmıştır
- Kongar, E. (2007). *Demokrasimizle Yüzleşmek*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Kylimcka, W. (2014). The Essentialist Critique of Multiculturalism: Theories, Policies, Ethos Will Kymlicka. (2014-59). İtaly: European University Institute Robert Schuman Centre for Advanced Studies Global Governance Programme.
www.eui.eu/RSCAS/Publications/ adresinden alınmıştır
- Kymlicka, W. (2012). Çok Kültürlülük: Başarı, Başarısızlık Ve Gelecek. (F. Ö. (çeviri), Dü., & F. Öztürk, Çev.) *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 70(2), s. 297-332. https://arastirmax.com/en/bilimsel-yayin/istanbul-universitesi-hukuk-fakultesi-mecmuasi/70/2/297-332_cok-kulturluluk-basari-basarisizlik-gelecek adresinden alınmıştır
- Kymlicka, W. (Nisan 2004). *Çağdaş Siyaset Felsefesine Giriş*. (E. Kılıç, Çev.) İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları-59.
- Leca, J. (1998). Bireycilik ve Yurttaşlık. T. Ilgaz (Dü.) içinde, *Dersimiz: Yurttaşlık* (s. 13-80). İstanbul: Kesit Yayıncılık.
- Marshall, T. (2000). Yurttaşlık ve Toplumsal Sınıflar. Ankara: Gündoğan Yayınları.
- MAZLUMDER. (2003, 05 23). 09 01, 2018 tarihinde www.mazlumder.org:
<http://www.mazlumder.org/tr/main/yayinlar/makaleler/8/ogrenim-ozgurlugu/913> adresinden alındı
- Mete Tunçay, E. J. (1995). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik 1876-1923*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mouffe, C. (2002). *Demokratik Paradoks*. (A. C. Aşkın, Çev.) Ankara: Epos Yayınları.

- Muammer Tuna, Ç. Ö. (2014). Uluslararası Göçler Sonrası Kimlik Tartışmaları ve Alternatif İki Model: Çokkültürlülük ve Avrupa Birliği Yurttaşlığı. N. A. Ayşe Durakbaşa içinde, *Yurttaşlığı Yeniden Düşünmek: Sosyolojik, Hukuki ve Siyasal Tartışmalar* (s. 213-229). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Nash, K. (2014). Yurttaşlıktan İnsan Haklarına ve Tekrar Geriye? N. A. Ayşe Durakbaşa içinde, *Yurttaşlığı Yeniden Düşünmek: Sosyolojik, Hukuki ve Siyasal Tartışmalar* (F. K. Şenel, Çev., s. 23-37). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Nazan Aksoy. (1994). *Milliyetçilik ve Avrupa Bütünleşmesi: Sivil Toplumdan Bakış Açılımları*. (N. Aksoy, Dü.) İstanbul: Perka A.Ş desteği ile.
- Norberto Bobbio, J. T. (1982). *Gramsci ve Sivil Toplum*. (E. Göksel, Dü., & K. S. Arda İpek, Çev.) Ankara: Savaş Yayınları.
- Ortaylı, İ. (2003). *Osmanlı Barışı*. İstanbul: Da Yayıncılık.
- Pateman, C. (2004). Kardeşler Arası Toplumsal Sözleşme. J. Keane içinde, *Sivil Toplum ve Devlet, Avrupa'da Yeni Yaklaşımlar* (s. 119-146). Ankara: Yedi Kıta Yayınları.
- Pettit, P. (1998). *Cumhuriyetçilik: Bir Özgürlük ve Yönetim Teorisi*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Pierson, C. (2000). *Modern Devlet*. İstanbul: Çiviyazıları.
- Plagemann, G. (2001). Türkiye'de İnsan Hakları Örgütleri: Farklı Kültürel Çevreler, Farklı Örgütler. *Türkiye'de Sivil Toplum ve Milliyetçilik* (s. 361-396). içinde İstanbul: İletişim Yayınevi.
- Polat, E. G. (2010). Anayasal Vatandaşlık. *Onaylanmış Doktora Tezi*. Ankara. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp> adresinden alınmıştır
- Rawls, J. (1971). *A Theory Of Justice (Revised Edition)*. United States of America: Harvard University Press. 12 03, 2018 tarihinde <http://www.univpgri-palembang.ac.id/perpus-fkip/Perpustakaan/American%20Phylosophy/John%20Rawls%20-%20A%20Theory%20of%20Justice~%20Revised%20Edition.pdf> adresinden alındı
- Şahin, B. (2005). Türkiye'nin Avrupa Birliği Uyum Süreci Bağlamında Kürt Sorunu: Açılımlar ve Sınırlar. T. T. Ayhan Kaya içinde, *Türkiye'de Çoğunluk ve Azınlık Politikaları: AB Sürecinde Yurttaşlık Tartışmaları* (s. 88-101). İstanbul: TESEV Yayınları.
- Said, E. W. (1998). *Oryantalizm (Doğubilim) Sömürgeciliğin Keşif Kolu*. (N. Uzel, Çev.) İstanbul: İrfan Yayıncılık.

- Sarıbay, A. Y. (1994, Mart). Sivil Toplum-Devlet İlişkisi veya Demokrasinin Etiği. *Birikim*, 59. <http://www.birikimdergisi.com/birikim-yazi/5676/sivil-toplum-devlet-iliskisi-veya-demokrasinin-etigi#.W9NNnJMzIU> adresinden alınmıştır
- Sarıbay, İ. T. (1999). *Katılımcı Demokrasi, Kamusal Alan ve Yerel Yönetim*. İstanbul: Dünya Yerel Yönetim ve Demokrasi Akademisi (WALD).
- Şeyhmus Diken, N. B. (2015). *Kürdistan'da Sivil Toplum*. İstanbul: İletişim Yayınevi.
- Smith, A. D. (1994). *Milli Kimlik*. (B. S. Şener, Çev.) İstanbul: İletişim Yayınevi.
- Süheyl Batum&Atilla Nalbant&İştar B. Tarhanlı&Sibel İnceoğlu&Yeşim Atamer&Ozan Erözden&Turgut Tarhanlı. (1993). *Dikkat! Haklarımız*. (S. Batum, Dü.) İstanbul: Ayhan Matbaası.
- T.H. Marshall, T. B. (2000). *Yurttaşlık ve Toplumsal Sınıflar*. (A. Kaya, Çev.) Ankara: Gündoğan Yayınları.
- Taciser Belge, O. B. (Dü.). (1997). *Yurttaş Katılımı: Sivil Toplum Kuruluşları ve Yerel Yönetimler Arasında Ortaklık ve İşbirliği*. Burfaş Matbaa Tesisleri.
- Thun, V. (2016). *Liberal, Communitarian or Cosmopolitan? The European Commission's Conceptualization of EU Citizenship*. Oslo: ARENA Center for European Studies University of Oslo. https://www.sv.uio.no/arena/english/research/publications/arena-reports/2016/arena_rapport_1_16_thun.pdf? adresinden alınmıştır
- Tocqueville, A. d. (tarih yok). *Democracy in America. A Penn State Electronic Classics Series Publication*. (H. Reeve, Çev.) 12 03, 2018 tarihinde <http://seas3.elte.hu/coursematerial/LojkoMiklos/Alexis-de-Tocqueville-Democracy-in-America.pdf> adresinden alındı
- Tunçay, M. (Şubat 1998). Sivil Toplum Kuruluşları ile İlgili Kavramlar. İ. T. Ahmet N. Yücekök içinde, *Tanzimattan Günümüze İstanbul'da Sivil Toplum Kuruluşları*. İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı.
- (2006). *Türkiye'de Sivil Toplum: Bir Değişim Süreci Uluslararası Sivil Toplum Endeksi Projesi Türkiye Ülke Raporu*. İstanbul.
- Turner, B. (1997). *Eşitlik*. (B. S. Şener, Çev.) Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.
- Turner, B. S. (2002). *Oryantalizm, Postmodernizm ve Globalizm*. (İ. Kapaklıkaya, Çev.) Ankara: Anka Yayınları.
- Üstel, F. (1999). *Yurttaşlık ve Demokrasi*. Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.
- Üstel, F. (2004). *Makbul Vatandaşın Peşinde: II.Meşrutiyet'ten Bugüne Türkiye'de Vatandaş Eğitimi*. İstanbul: İletişim Yayınları.

- Uzpeder, E. (Dü.). (2003). *Avrupa Birliği Sürecinde Dil Hakları*. İstanbul: Mart Matbaa.
- Yeğen, M. (2006). *Müstakbel Türk'ten Sözde Vatandaşa: Cumhuriyet ve Kürtler*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Yeresimos, S. (2001). Sivil Toplum, Avrupa ve Türkiye. *Türkiye'de Sivil Toplum ve Milliyetçilik* (s. 13-23). içinde İstanbul: İletişim Yayınevi.
- Yurttaşlık Derneği*. (tarih yok). 08 31, 2018 tarihinde <http://www.hyd.org.tr>:
<http://www.hyd.org.tr/tr/hyd-nin-hikayesi/tuzuk> adresinden alındı
- Zürcher, E. J. (2015). *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*. (Y. Saner, Çev.) İstanbul: İletişim Yayınları.